

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

૪ સંપાદકનું કથન ❧ ઠીપે અરુણું પરભાત... ❧ રમણ સોની

૬ કાવ્યસમુચ્ચય ❧ કવિતા ❧ નરસિંહરાવ દીવેટિયા

૧૦ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ, વૃક્ષોની વાચા ❧ નિબંધ ❧ પલ્લવી મિસ્ત્રી

૧૨ હલ્લો, મણિલાલ! ❧ વાર્તા ❧ પરેશ નાયક

૧૮ અંધારું લ્યો! ❧ કવિતા ❧ રાજેન્દ્ર શુક્લ

૧૯ પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિની સૌંદર્યભૂમિ : ભુતાન ❧ પ્રવાસ ❧ રમણ સોની

૨૭ રવીન્દ્રનાથના પત્રો ❧ પત્ર ❧ અનુ. જયંત મેઘાણી

૩૦ સળ ન પડે એમ ❧ કવિતા ❧ જયદેવ શુક્લ

૩૨ રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે! ❧ સ્મરણાંજલિ ❧ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૩૫ મધુસૂદન ઢાંકી ❧ સ્મરણાંજલિ ❧ નરોત્તમ પલાણ

૩૭ અર્ધસત્ય વિશે ❧ નાટ્યપ્રયોગ-પરિચય ❧ ઉત્પલ ભાયાણી

૩૯ ચાર કાવ્યો ❧ કવિતા ❧ વિપાશા

૪૧ એલ્વિન ટોફલર ❧ પરિચય ❧ રમેશ બી. શાહ

સંપાદકનું કથન

'સંચયન'ના આ ૨૦મા અંકના પ્રાગરચ સાથે
સૌ મિત્રોને મૂલ્ય વર્ષની હાર્દિક શુભેચ્છાઓ ...

દીપ-ઉત્સવના આ દિવસોમાં, વર્ષો પહેલાં
સાંભળેલું સાદું-સાદું પ્રાણ પ્રસન્ન કરનારું એક
મુક્તક અમાનક જ સાદ આવી ગયું :

મનુષ્ય ધારે તો અશક્ય કંઈ વાત નથી,
દીવાળોની જુઓ રાત, રાત રાત નથી !

આ મંડિલયુગમ આમ તો રૂઝવંત-પ્રબોધક છે : મનુષ્યની
સંસ્કૃત શક્તિ કેવી તો સખલ અને અમલ્કર જનક છે કે
પ્રકૃતિની અંધારક્ષણોને પ્રાણ એ પ્રકાશપુંજથી જ્ઞાનવતી
કરે છે. આ કડોની બાજુ મંડિલમાં રચનાની અમલ્કરિતા છે
એથી એ વિરોધ દયાન એં એ છે. 'રાત' શબ્દ ગુણવાર
માત્ર આવર્તન જ નથી પ્રાપ્તલો, ગુણ નોખીનોખી મુદ્રાઓ
દેખાડે છે : અમાસની અંધારદેરી રાત. એ રાત, અનેક
દીવા પ્રગટવાને કાચુકો 'રાત' રહેલી નથી - અજવાસમાં
પલટાઈ નામ છે. વરસમાં આ એક જ એવી અમાસ-
રત્ન છે જે અજવાલો રાત જેવી દેહોપ્ચમાન લાસે છે.

૦

અંધારું આમ દર્શનિય અજવાસમાં પલટાઈ નામ એવો
આ માનવ-હર્ષ પરેશર તો ઈલેક્ટ્રોસિટીના આગમન
પહેલાંનો સમય સાક્ષાત્ કરાવી આરે છે. અત્યારે તો,
અમાસનું અંધારું બીમબોના દીવાઓમાં ફાલ-વિકાસ મળું
હોમ છે. દીવાળોની તેલ-દીવેટની દીપમાલાને મુલામન
અંધકર, પેલા વીજદીવાઓથી જ્ઞાન થઈ જતો લખો છે.
જે એથી વધી, એ જ ઈલેક્ટ્રોસિટીની કરામતવાળી રોશનીઓ

ઝગઝગાટ આપ્પો દીવાનોની રાત્રિઓમાં કરીએ જીએ.
દીપશિખાઓ ન્યુનો ગરોબડો, હોંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી
લાગે છે.

અંધારાનું પુષ્પ એક નોખું સૈલ્ય દીપ છે. દૂર નંગાલ વરમે
કે અફાટ ચુગ વરમે અમાસની રાત નોયાનો અનુભવ છે ?
નેત્રે છે એ ભાગે છે કે અંધકર કોને કરવાય ને એ
સાથે જ, આકશનો તારાલૈભ્ય કોને કરવાય. ઉપર તારક-દીવાનો
રહસ્યભર્યો અંધકર અને નીચે, ધરતી પર, ધારો કે આપ્પો
ત્યાં દીપ-આવની કરીએ તો આપ્પો હર્ષોલ્લાસ ત્રિગુણિત બને.
એવો જવરમાન અજવાસ નોઈને જ આપ્પો ઉદ્ગારો ઊઠીએ :

દીવાનોની નુઓ રાત,

રાત, રાત નથી....

એવી નયનરમ્ય દીપોલસમી - અંધકર અને અજવાસની એ
કેલિ - એ આપ્પોની અતીત-સ્મૃતિ છે, આપ્પોનો નોસ્તાલિગ્યા..

પરંતુ, 'ઈલે ક્કો સિરો નષ્ટ થાઓ!' એવી અશક્ય
દોષણ કરવાની વિમુક્ત નરૂર નથી. સ્મૃતિ અંધારૂબી હતી
ત્યારે ધણે કહેતું, 'પ્રકાશ થાઓ!' અને પ્રકાશ પ્રગટેલે.
[God said, let there be light and there
was light.] એ પુરાણકથા - કલ્પવાની નેમ જ, આપ્પો
કલ્પવાની મસ્તીમાં પુષ્પ, સદન અંધકરની વરમે ખેલું
દેહોપ્યમાન દીપ-દર્શન કરો શકીએ, કરો જ શકીએ.

- અને, ત્રણ દિવસના દીપ-ઉત્સવ પછી નવા વર્ષના
ગુલાબી પ્રભાતને આવકારી શકીએ. નર્તનના મધ્યમાંથી કેપક
મરોડો લઈને આપ્પો નોઈ શકીએ :

હીરો અરુણું પરભાત...

આ નૂતન વર્ષ એવો કલ્પના-વિસ્તાર થાય એવી
પ્રસન્ન શુભેચ્છાઓ સાથે

સુપરકોમી નાં લંદન

કાવ્યસમુચ્ચય

– નરસિંહરાવ દીવેટિયા

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા (૧૮૫૯-૧૯૩૭) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યપ્રવાહના આરંભકાલીન અગ્રણી કવિ, વિવેચક અને ભાષાવિજ્ઞાનના વિદ્વાન. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણે અંગ્રેજીની તત્કાલીન Lyric પ્રકારની લાક્ષણિક ઊર્મિકવિતાનો ઘેરો પ્રભાવ ઝીલીને એમણે એવી કવિતા રચી. સંગીતના અભ્યાસને લીધે પણ એમની કેટલીક ગીત-કવિતા વિશિષ્ટ બની છે. પ્રેમળ જ્યોતિ... અને મંગલ મંદિર..વર્ષો સુધી પ્રાર્થનાગીતો તરીકે સ્મરણીય રહ્યાં. અવસાન કાવ્યના વસંતતિલકા છંદનું ગુંજન પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

પ્રેમલ જ્યોતિ

(રાગ મહાડ)

પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉજાળ્ય.

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું,

ને ઘેરે ઘન અંધાર,

માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં,

નિજ શિશુને સંભાળ્ય;

મહારો જીવનપંથ ઉજાળ્ય.

પ્રેમલ. ૧

ડગમગતો પગ રાખ્ય તું સ્થિર મુજ;

દૂર નજર છો ન જાય;

દૂર માર્ગ જવા લોભ લગીર ન,

એક ડગલું બસ થાય,

મહારે એક ડગલું બસ થાય.

પ્રેમલ. ૨

આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું, ને
 માગી મદદ ન લગાર,
 આપબલે માર્ગ જોઈને ચાલવા,
 હામ ધરી મૂઠ બાળ;
 હવે માગું તુજ આધાર.
 પ્રેમલ. ૩

ભભકભર્યા તેજથી હું લોભાયો,
 ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ;
 વીત્યાં વર્ષો ને લોપ્યાં સ્મરણથી,
 સખલન થયાં જે સર્વ;
 મહારે આજ થકી નવું પર્વ.
 પ્રેમલ. ૪

તહારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મહને પ્રભુ!
 આજ લગી પ્રેમભેર,
 નિશ્ચે મહને તે સ્થિર પગલેથી;
 ચલવી પહોંચાડશે ઘેર,
 દાખવી પ્રેમલ જ્યોતની સેર.
 પ્રેમલ. ૫

કર્દમ ભૂમિ કળણ ભરેલી,
 ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
 ધસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો,
 સર્વ વટાવી કૃપાળ,
 મુને પહોંચાડજે નિજદાર.
 પ્રેમલ. ૬

રજનિ જશે, ને પ્રભાત ઊજળશે,
 ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ;
 દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર,
 મહારે હૃદય વશ્યાં ચિરકાળ,
 જે મહેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર.
 પ્રેમલ. ૭

અવસાન

અન્ધારમાં ઝબૂકી વીજ વિલીન થાય,
ઉલ્કા સરે ગગનમાં ગગને સમાય,
ગીતધ્વનિ પ્રગટી શૂન્ય વિશે જ ડૂબે,
આનન્દ માનવ-ઉરે પળમાત્ર થોભે.

એ ઇન્દ્રજાલરચના ગમતી તથાપિ
ભારે ભર્યા હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી;
મૌનેથી ઉપની વળી શમિયા જ મૌને
ઝંકાર આ સુખ કરે કદી બન્ધુઓને,

ઝીલ્યા ઘણું સફળ આ ઉર-યંત્ર માંડી
દેવી તણા મધુર નૂપુરનાદ કાંઈ;
છો ને પછી કવિનૂપુર જ મૂક થાય,
ઝંકાર નૂપુર તણા નવ વ્યર્થ જાય.

ને નાદ એ સરી જશે વહી મન્દ મન્દ,
નિ:શબ્દ શાન્તિ-ઉરમાં લય પામી ધન્ય;
તે નાદની સમ વિલીન થઈ હું જાઉં,
ને મૌનના ગહન સિન્ધુ વિશે સમાઉં;

તે વેળ ઓ રસિક બન્ધુ ! હું માગું એક,
મા વીસરી કંઈ જતો મુજને તું છોક;
જો એક અશ્રુ તુજ મેં કદી હોય લોહ્યું,
એકાદ અશ્રુ તણું દાન જ યાયું તો હું.

(નૂપુરઝંકાર, પૃ. ૧૧૧-૧૧૨)

મંગલ મન્દિર ખોલો

મંગલ મન્દિર ખોલો,
દયામય ! મંગલ મન્દિર ખોલો !

જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યું,
દ્વાર ઊભો શિશુ ભોળો;
તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,
શિશુને ઉરમાં લો, લો,
દયામય ! મંગલ મન્દિર ખોલો !

નામ મધુર તમ રટ્યો નિરંતર
શિશુ સહ પ્રેમે બોલો;
દિવ્યતૃષાભર આવ્યો બાલક,
પ્રેમ-અમીરસ ઢોળો,
દયામય ! મંગલ મન્દિર ખોલો !

(સ્મરણસંહિતા, ત્રીજી આ. ૧૯૪૦, પૃ. ૧૩-૧૪)

અગ્નિહોત્ર

લવે વિશ્વે લોકો — “પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો;
જવાનીએ ફૂંક્યો ક્ષણ વધી પછી અગ્નિ શમતો !” —
શું જાણે તત્ત્વોને જગજન ભમે મોહવન જે ?
મહા મોંઘો અગ્નિ દિન દિન નવી દીપ્તિ જ સજે.

ડૂબી જઈને ઘન અન્ધકારે
શીતે ધૂજી સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્યારે
સ્વર્ગે થકી ઉતરી હૂંફ દેતો
આવ્યો અહીં દિવ્ય જ અગ્નિ એ તો.

ઉતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે
અમોલો એ વહ્નિ, દિન દિન વધાર્યો પછી રસે
ધીમે તેં સંકોરી મૃદુ કર વડે, જીવનસખી ! —
કદી એ ના ભૂલું સદય તુજ એ તો ઉપકૃતિ.

રહી સદા એ સહધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રા મહીં ભક્તિભારે
સંકોરી સંવર્ધી જ દિવ્ય વહ્નિ,
અપૂર્વ બે આપણ અગ્નિહોત્રી.

એ વહ્નિને ભક્તિથી સંઘરીને,
હવિષ્ય મોંઘાં મહીં હોમી પ્રીતે,
ચાલ્યાં જશું જીવન પાર ક્ષેમે,
પૂજશું ત્યાંયે સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે.

નિબંધ

વિજ્ઞાનની પ્રગતિ, વૃક્ષોની વાચા

– પલ્લવી મિસ્ત્રી

"એઈ... શીશ-શીશ...એઈ..."

બપોરના સમયે ઘરના કામકાજથી પરવારીને, આરામ કરવાના આશયથી હું સોફામાં બેસી, ટિપોય પર પગ લંબાવી એક પગ પર બીજો પગ ચઢાવીને, મોંમાં વરિયાળી મમળાવતી આરામથી આજનું છાપું લઈ એમાં "વાસી સમાચાર" (સમાચારો માટેના ફાસ્ટ માધ્યમ, મોબાઇલ, રેડિયો, ટી.વી. ઇન્ટરનેટ વગેરે આવી ગયા પછી છાપાના સમાચારો વાસી લાગે છે પૂર્તિઓ અને જાહેરખબરના લીધે છાપાનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું છે.) શું છે તે જાણવા હું બેઠી કમ સૂતી હતી, ત્યાં જ મારા કાને ઉપર મુજબનો અવાજ સંભળાયો.

મેં આમ તેમ જોયું તો મારા ઘરની બારીની જાળી પર કાગડો બેઠો હતો. મને નવાઈ લાગી, "કાગડાઓ ક્યારથી માણસના જેવી તોછડી ભાષા બોલતા થઈ ગયા?" મેં ધ્યાનથી જોયું તો એ શાંત બેઠો હતો. મતલબ કે કશું બોલતો નહોતો. શું એ પણ માણસની જેમ અવળચંડાઈ કરી, "એઈ શીશ...શીશ..એઈ..." બોલીને, પોતે તો જાણે કશું બોલ્યો જ નથી કે કશું જાણતો જ નથી, એવો ડોળ કરીને પોતાનું મોં (ચાંચ) બંધ કરીને ડાહ્યોડમરો થઈને બેસી ગયો હશે?

કહેવાય છે કે શ્રાદ્ધના દિવસે આપણા પૂર્વજો કાગડાના રૂપમાં ભોજન ખાવા આવે છે. કાગડાના રૂપમાં જ શા માટે આવે છે તે મને ખબર નથી (કદાચ આપણે ભલમનસાઈથી ખાવાનું ન આપીએ, તો આંચકીને લઈ જઈ શકે એ માટે? રામ જાણે) શું મારી બારીએ આવેલ કાગડો અમારા કોઈ પૂર્વજ હશે? પણ અમારા તો કોઈ પૂર્વજે, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપે મને આવી તોછડી ભાષામાં બોલાવી નહોતી.

તેથી, "અરે, તારી. ભલી થાય, ચલ ભાગ અહીંથી" કહીને મેં બેઠે બેઠે એને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ વર્ગમાં કોઈ તોફાની બારકસ વિદ્યાર્થીએ ટીચરને હેરાન કરવાનું નક્કી કર્યું હોય, એમ એ કાગડો જરાય હટ્યો નહિ. પરિણામે મારે જ ઊભા થઈ એને ભગાડવો પડ્યો. મેં એની નજીક જઈ છાપાથી એને મારવાની એક્ટિંગ કરી ત્યારે જાણે લુચ્ચું સ્માઈલ કરતો હોય એમ એ ભાગ્યો.

કવિઓ, શાયરો અને લેખકોએ પોતાના સર્જનમાં સવારના શાંત અને રળિયામાણા પહોરમાં પંખીઓના મધુર કલરવ સાંભળવાની વાતો કરી છે. પણ અહીં મુંબઈમાં તો કાગડાઓના કર્કશ ધ્વનિ કા..કા..કા.. અને કબૂતરોનું અવિરત કંટાળાજનક ઘૂ... ઘૂ... ઘૂ... ઘૂ... સાંભળવા મળે છે. અધૂરામાં પૂરું માથા ઉપરથી આવન-જાવન કરતાં વિમાનો અને હેલિકોપ્ટરોના કાન ફાડી નાંખે એવા અવાજો. જોકે મને લુચ્ચા કાગડાઓ કરતા પણ ઘૂસણખોર કબૂતરો જરાય ગમતાં નથી. જરાક ચાન્સ મળ્યો નથી અને બારીવાટે ઘરમાં ઘૂસ્યાં નથી. કેમ જાણે એમના બાપ-દાદા આ ઘર એમના નામે ન કરી ગયા હોય! વળી કબૂતરો માત્ર ૫-૧૦ મિનિટ ઘરમાં ઘૂસે તો પણ ઘર ગંદું કરતાં જાય, જાણે કેમ આપણું ઘર એમના માટેનું "સુલભ શૌચાલય" ન હોય!

અહીં મુંબઈમાં તો નોકરીએ જતાં સ્ત્રી-પુરુષને ૭-૧૪ કે ૮-૧૨ની ટ્રેન પકડવાની ઉતાવળ હોય. ત્યાં પંખીઓના કલરવ શું સાંભળે? વળી ગૃહિણીઓને નોકરી જતા સદ્સ્યો માટે ચા-પાણી-લંચબોક્સ તૈયાર કરવાનું હોય, એટલે એમની પાસે પણ શ્વાસ ખાવા જેટલોય ટાઈમ ન હોય. જોકે મુંબઈગરા હવે આ બધાથી ટેવાઈ ગયા હોય. "બાવા બન્યા હૈ તો હિંદી બોલના પડતા હૈ."ની જેમ મુંબઈમાં રહ્યા હોય તો ઉતાવળ, ભીડભાડ અને પીંજરા જેવા ગેલેરી વિનાના ઘરથી ટેવાઈ જ જવું પડે. અને કાગડાં-કબૂતરાંની તકલીફ વેઠવી જ પડે. પણ આ લોકો પણ જો મનુષ્યની જેમ આપણને, 'એઈ... શીશ શીશ...એઈ...' કહીને બોલાવતા થઈ જાય તો આપણી તો શાંતિમાં કે એકાંતમાં પંકચર જ થઈ જાય ને?

કાગડાને ઉડાડીને હું પાછી મારા સોફાના સિંહાસનમાં આરૂઠ થઈને છાપું વાંચવા માંડી. હજી તો વાંચવાની શરૂઆત જ કરી છે, ત્યાં તો ફરીથી, "એઈ... શીશ...શીશ...એઈ..."નો એ અજાણ્યો અવાજ ફરી સંભળાયો. ઘરમાં તો હું એકલી જ છું. પછી આ અવાજ કોનો? શું વાયડો ખોરાક ખાધા પછી મને ચિત્તભ્રમ તો નથી થઈ ગયું ને? એમ વિચારતી હતી ત્યાં જ એ અવાજ ફરી સંભળાયો. હું ધ્યાનથી આમતેમ જોવા લાગી.

"આમતેમ શું જુએ છે, મૂરખ મારી સામે જો." ખૂણામાં કૂંડામાં ઉગાડેલ મનીપ્લાન્ટ તરફથી અવાજ આવ્યો. પહેલાં તો હું ગભરાઈ ગઈ ને પછી આશ્ચર્યમાં પડી. "અરે! મનીપ્લાન્ટને વાચા ફૂટી? મનીપ્લાન્ટ બોલ્યું?" ત્યાં તો એ ફરીથી બોલ્યું, "આમ બાઘાની જેમ મારી સામે જોયા શું કરે છે, બેવકૂફ! ચાલ ઊઠ, ઊભી થા. ક્યારની જોરદાર તરસ લાગી છે, પાણી પા. કેટલા દા'ડાથી મને પાણી નથી પાયું? પોતે તો રોજરોજ, અરે! દિવસમાં દસ વાર પાણી પીએ છે. પાણી સિવાય ચા, કોફી, શરબત, જ્યૂસ... અને કોણ જાણે શું નું શું પીએ છે અને મને જ પાણી પાવાનું તને નથી સૂઝતું? કેટલાં આળસુ છો તમે લોકો! એય સ્વાર્થી! ચાલ, હવે તો ઊઠ. પાણી પા મને" એ તુચ્છકારીથી બોલ્યું.

અને હજી હું કંઈ સમજું વિચારું કે પોતાની જગ્યાએથી ઊઠું તે પહેલાં તો મનીપ્લાન્ટ કૂંડાસહિત આવીને ઊંચળી ઊંચળીને મારા કપાળે અથડાવા માંડ્યું. હું જોરથી ચીસ પાડી ઊઠી, "ઓ મા રે!" અને ત્યાં જ મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. મેં જોયું તો હું સોફામાં જ છાપું વાંચતાં વાંચતાં ઊંઘી ગઈ હતી, જેમાં સમાચાર હતા -

"અમેરિકામાં વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓએ એવું ભાષાયંત્ર વિકસાવ્યું છે કે જેનાથી ફૂલ-છોડ પણ બોલશે અને તમને સૂચનાઓ આપશે." હે રામ!

વાર્તા

હલ્લો, મણિલાલ!

– પરેશ નાયક

સિક્સ. ફોર. સિક્સ. ટૂ. નાઇન. ફોર. સિક્સ.

ઉફ્...! બાફ છે આજે સાલ્લો, સખ્ખત બાફ છે. સૂરતમાં તો ખાસ્સી ઠંડક હતી! કેમ આટલી બધી રિંગો જાય છે? નડિયાદ ઊપડી ગયા કે શું! ઓ... હલ્લો... હલ્લો, મણિલાલ! કેમ છો? મને થયું કે નડિયાદ ઊપડી ગયા કે શું, કેમ આટલી બધી રિંગો ગઈ? ડિસ્ટર્બ તો નથી કર્યા ને? અંહ. ના-ના, સોરી સોરી. એકી પહેલી ભઈ. બીજું બધું પછી. તે કેમ, ભાભી નથી? ઓ યસ! હું તો ભૂલી જ ગયો કે આજે રથયાત્રા છે. છોકરાંઓને લઈને ગયાં છે? ગુડ, ગુડ, વેરી ગુડ. શું ચાલે છે બાકી, ઓલ વેલ? ના ભઈ ના, કાલે રાત્રે જ આવ્યો સૂરતથી. અરજન્ટ જવાનું થયું. ગુરુવારે સવારે. મણિલાલ, બહુ મોટી ટ્રેજેડી થઈ ગઈ યાર. મનીષ ખરો ને પેલો, મેં વચમાં નહોતું કીધું એક વાર તમને, પેલો શિલ્પા સાથે ચાલુ હતો, કેમ આમ કરો છો યાર, અરવિંદની શિલ્પા. આપણો અરવિંદ યાર, યુનાઇટેડ ઇન્સ્યોરન્સવાળો. હં, અરવિંદ બાડો. યસ. હા યાર, તે અરવિંદનો ફોન આવેલો બુધવારે મોડી રાતે. એટલે જ ગુરુવારે કર્ણાવતીમાં ઊપડી ગયો. ના, ના. અરવિંદ ઇઝ ઓલ રાઇટ. શિલ્પા ઇઝ ઓલ્સો ફાઇન. પણ પેલો મનીષ. કેમ આમ કરો છો યાર, મેં તમને વાત કરી છે એની. ના. ના, તમે મળ્યા નથી એને. પણ તમને વાત મેં કરી'તી એ નક્કી, હોતું હશે યાર, મેં તમને ના કરી હોય એવું બને? ના ભઈ ના. મને યાદ છે ને યાર, કેમ આમ કરો છો? હવે ક્યારે, એ યાદ નથી. પણ તમને કહ્યું છે એ નક્કી. એની વે. તો એ મનીષ ખરો ને, હી કમીટેડ સ્યૂસાઇડ યાર. હા યાર! બુધવારે સાંજે. હા. બાય ગોડ! રીટાના સમ! ટ્વેન્ટી-સિક્સ, ટ્વેન્ટી - સેવન. એટ ધ મોસ્ટ થર્ટી. ના, અનમેરીડ હતો. હોતું હશે યાર, શિલ્પા એને ઘેર જ રહેતી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. અરે યાર, દસ-બાર હજાર પગાર પાડતો હતો. મૂળે શિલ્પાના બ્રધરનો ફ્રેન્ડ. એ ને શિલ્પાનો બ્રધર વલ્લભવિદ્યાનગરમાં એન્જિનિયરિંગમાં સાથે હતા. કયું? આ? આ શિલ્પાવાળું... નહીં નહીં તોય સવા વરસથી છોકરો છે ને યાર શિલ્પાને, સાત વરસનો! એમાં તો છૂટાછેડાવાળો મામલો પતતો નહોતો. અરવિંદિયો કહે કે તારે જે કરવું હોય એ કર, છૂટાછેટા નહીં આપું. નહીં તો સ્યૂસાઇડ કરી લઈશ. શિલ્પાડીએ શરૂઆતમાં બહુ ધમપછાડા કર્યા, પછી એનેય ફાવતું

પડી ગયું. હું પેલા ત્રિપાઠીનું ઇન્શ્યોરન્સનું પતાવવા સૂરત નહોતો ગયો લાસ્ટ ઈયર? ત્યારની વાત. હં. અરે યાર, મેં તમને ના કીધું હોય એ બને જ નહીં ને, તમેય શું મણિલાલ, ઇજજતની મા ફાડો છો યાર, તમને ના કીધું હોય એવું બને? આ જુઓ, આઈને પહેલો ફોન તમને લગાડ્યો કે નહીં! હેં? – કોઈ આવ્યું? હા-હા, બારણું ખોલી આવો. થોડી વાર રહીને કરું? ઓ.કે. હોલ્ડ કરું છું.

આ મણિલાલ બી યાર, જબરા ભૂલકણા છે. મેં મણિલાલને વાત ના કરી હોય એવું બને જ નહીં ને... જોકે કદાચ, નાય કહી હોય... તો કોને વાત કરી'તી? મેં કોઈને મનીષ ને શિલ્પાડીના લફડાની વાત કરી છે એ નક્કી! મણિલાલ સિવાય તો કોને કરી હોય! રીટાને કરી હશે? હોતું હશે? રીટાને તો આવી બધી વાતો હું કરતો હોઈશ? કદાચ કહી પણ હોય... ના, ના. મણિલાલને જ કરી'તી. હં... હલ્લો! કોણ સોસાયટીવાળા? હપ્તો ને? તમારે વધી ગયો? કેટલો? ના હોય! બહુ વધારે કહેવાય. સેક્રેટરી ખાતો હશે. ત્રાસ છે યાર, બાય ગોડ. આ ફ્લેટ સિસ્ટમે તો લાઈફની પત્તર ફાડી નાખી છે, ખરેખર.

હં, હા, તે શું થયું કે રાત્રે દોઢ વાગ્યે ફોન આવ્યો અને કહે કે હમણાં જ નીકળ, ને કર્ણાવતી પકડ. મેં કહ્યું કે શું છે, તો કહે કે મહીલા, મનીષે સ્યૂસાઈડ કર્યું. મેં કહ્યું, ડોન્ટ વરી, હું હમણાં જ નીકળું છું. મેં તરત રીટાને ઉઠાડીને અરધીપરધી વાત કરી, ને નીકળી ગયો. હું પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં ડેડ બોડી તો પોસ્ટમોર્ટમમાંથી રીટર્ન થઈ ગયું'તું. પણ મનીષનાં પેરન્ટ્સ નહોતાં આવ્યાં. એ છેક બપોરે બે વાગ્યે પહોંચ્યાં. છે ને, એક બ્રધર છે, ને બે સિસ્ટર છે. ટ્રેજિક યાર, એના ફાધરે બીજે દિવસે મને કહ્યું કે એની કુંડળીમાં અપમૃત્યુનું લખેલું જ હતું. કહે કે, ત્રણ વરસથી અમે મેરેજ માટે એને બહુ પ્રેશર કરતાં હતાં પણ એ કહે, કે મારે મેરેજ કરવાં જ નથી, નાના બ્રધરનાં કરવાં હોય તો કરી નાખો. એનાં મધર કહે કે આવું થયું એટલે નાના બ્રધર માટેય હવે સારી છોકરી મળવામાં તકલીફ પડશે. મેં કીધું, કે ડેસ્ટિની યાર, બીજું શું. તકલીરમાં હશે એ થયું. બન્ને જણ થરો જેન્ટલમેન હં, મણિલાલ! મનીષિયો પણ માણસ મસ્ત હતો યાર. હેન્ડસમ ને મેનરવાળો. બહુ બોલે નહીં. પણ સમજદાર બહુ. તમને કહ્યું'તું મેં મણિલાલ, કેમ આમ કરો છો યાર? એની વે, શું? ના-ના, હોતું હશે? એનાં પેરન્ટ્સને કશી ગંધ આવવા દીધી નથી. એટલે તો અરવિંદિયાએ તાબડતોબ મને બોલાવી લીધો. હા, ચિઠ્ઠી મૂકીને ગયો'તો, અરવિંદના નામની. ના, બીજું કશું નહીં, પણ ખાલી એટલું લખ્યું'તું કે, 'અરવિંદભાઈ, મને માફ કરજો. હું મારી મરજીથી આત્મહત્યા કરું છું. મારી આત્મહત્યા માટે બીજું કોઈ જવાબદાર નથી.'

સેંડ યાર, વેરી સેંડ. મારેય પછી ના-છૂટકે ત્રણ દિવસ રોકાવું પડ્યું. ખાસ તો અરવિંદને માટે. એ યાર પહેલેથી બહુ ઢીલો છે. એનાં મેરેજ થયાં ને મણિલાલ, ત્યારે મેં તો અમારા ફેન્ડસર્કલમાં કીધેલું જ કે અરવિંદિયો આ છોકરીને સાચવી નહીં શકે. તમે નથી જોઈ શિલ્પાને? લાસ્ટ ઈયર આવ્યાં'તાં ને, એ ને અરવિંદ બેઉ આવ્યાં'તાં અંબાજી જતાં, અમદાવાદ, આપડે ઘેર હોલ્ટ કરીને ગયાં'તાં. હા, તમે લોકો એ વખતે નડિયાદ હતા. રાઈટ. આમ પાછી સ્વભાવની બહુ સારી. પણ સખ્ખત સેક્સી યાર. ટેરિફિક. અરવિંદિયામાં કઈ રીતે લપટઈ ગઈ એ જ ખબર ના પડી. ના-ના, લવ મેરેજ યાર. સો ટકા લવ-મેરેજ. ઇનફેક્ટ એના ફાધર-મધર તો અરવિંદની બહુ ઓપોઝમાં હતા. પણ શિલ્પાડી ટસની મસ નહોતી થઈ.

એ જ છે ને, સરપ્રાઈઝની વાત જ એ છે ને. મેં બહુ પૂછ્યું અરવિંદને, પણ ના બોલ્યો, મને કહે; જવા દે ને મહેશ. વાતમાં કંઈ માલ નથી. મેં પૂછ્યું કે કંઈ ઝઘડો-બગડો? કંઈ બબાલ? તો કહે, ના તું તો જાણે છે કે મેં તો શિલ્પાને બધી છૂટ આપેલી. મેં કીધું, કે, તો બહાર સોસાયટીમાં કોઈને ખબર પડી હોય તે કંઈ ટેન્શન થયું હોય એવું? તો કહે ના, કંઈ નહીં. મને થયું કે ક્યાં તો અરવિંદને સાચા કારણની ખબર નથી, ને ક્યાં તો એ છુપાવે છે. પછી મેં બી બહુ પ્રેસ ના કર્યું. આપડી ફરજ યાર, થાય એટલી હેલ્પ કરવાની, ખરું ને મણિલાલ? પછી એને આપડી ઉપર ટ્રસ્ટ ના હોય, ને એને ખરી વાત ના કરવી હોય તો એ એનો પ્રોબ્લેમ છે, શું કહો છો?

પણ પછી છેક હું નીકળવાનો હતો એના બે કલાક પહેલાં શિલ્પાએ જ સામેથી બધી વાત કરી. અરવિંદિયો નીચે મસાલો લેવા ગયો'તો ત્યારે. બિચારી બહુ રડી. આપડાથી સાલું જોવાય નહીં હોં મણિલાલ! સાલું ટ્રેજેટી તો ટ્રેજેડી, પણ પાછી કેવી? આમ સહેવાય નહીં ને કહેવાય નહીં એવી. પેલું નથી કહેતા, 'ટુ બી ઓર નોટ ટુ બી!' અદલ એના જેવી. શિલ્પાને રડતી જોઈ ત્યારે તો પછી મનેય સ્હેજ ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. બાકી તમે તો આપડો સ્વભાવ જાણો છો મણિલાલ. લાગે બધું, પણ રડીએ-ફડીએ નહીં.

ના, યાર ના, શિલ્પાએ તો કહ્યું કે એની તો મેરેજ માટેય છેવટની તૈયારી હતી. અરવિંદિયો બહુ પ્રેશર લાવત તો એ છોકરાને મૂકીને મનીષ જોડે જતી રહેવા તૈયાર હતી. પણ એ તો મનીષ જ શિલ્પાને કહ્યા કરતો હતો કે જ્યાં સુધી આમ ને આમ ચાલે છે ને અરવિંદભાઈનું કો-ઓપરેશન છે ત્યાં સુધી એમ કે નકામો નાની વાતનો ઈસ્યુ બનાવવો નહીં. તે મનીષની તો અરવિંદને ઘરે આવજાય રેગ્યુલર રહેતી, ને શિલ્પા પણ અરવિંદ ઓફિસે જાય એટલે મનીષને ત્યાં જ પહોંચી જતી. અલ્યા છોકરાનેય કહે છે કે અડધા દિવસ તો મનીષ જ સ્કૂલેથી લઈ આવતો હતો. ના ભઈ ના, છોકરો તો અરવિંદથી જ છે. સો ટકા યાર. આ મનીષ તો સૂરતમાં આવ્યો જ ત્રણ વરસથી. ના યાર, મણિલાલ, આ બધું આપડાને દેખાય એટલું સીધું નથી હોતું. દુનિયા બહુ બદલઈ ગઈ છે મણિલાલ. આ હું ને તમે તો સાવ ઓર્થોડોક્સ ગણાઈએ. તમે યાર શિલ્પાને બિન્દાસ બધી વાત કરતી જોઈ હોય ને તો લાગે કે સાલું સખ્ખત કહેવાય. રડતી જાય, ને બધું કહેતી જાય. તમને આમ એ, એની આંખમાં દેખાય, કે ના, બાઈ છે તો હિંમતવાળી. ને આ ટુ ધ પોઈન્ટ. એક મિનિટ હું મણિલાલ, બેલ વાગ્યો છે કોઈ આવ્યું લાગે છે. તમને ડિસ્ટર્બ તો નથી કર્યા ને? તમારે ક્યાંય બહાર જવા-બવાનું હોય તો થોડી વાર રહીને ફરી ફોન કરું. ઓકે. જસ્ટ હોલ્ડ ઓન.

આ યાર, અત્યારે કોણ નવરું પડ્યું બેલ ખખડાવવા.

હા જી, કોનું કામ છે? ના. ના બહેન ઘરમાં નથી. અને અમે તો આમેય પાપડ-અથાણાં બધું જ ઘરે બનાવીએ છીએ. ના કહ્યું ને બહેન, અમે બહારનું ખાતા જ નથી. હું કે મારાં મિસીસ, કોઈ નહીં. ટેસ્ટ કરવાનો કોઈ અર્થ જ નથી ને! તમે એક કામ કરો, બહેન આવે પછી આવજો. કાલે. હા બપોરે બહેન હશે. ઓકે.

ઇડિયટ. બસ બારણું ખોલીએ એટલે ચોંટી જ પડે છે. ચોકીદારને કેટલી વાર કીધું કે આવા ડોર-ટુ-ડોર માર્કેટિંગવાળાઓને ફ્લેટના દરવાજામાં જ ઘૂસાડવાના નહીં, પછી ભઈ હોય કે બહેન. પણ સમજતો જ નથી ને. એય ખાતો હશે.

હું! મણિલાલ! સોરી હું યાર, કોઈ સેલ્સબહેન હતાં. બારણું ખોલ્યું કે ચોંટી જ પડ્યાં. ખરેખર, યાર આ ફ્લેટ સિસ્ટિમે તો સાલી સોશ્યલ લાઇફની મા-બેન એક કરી નાંખી છે. આ અરવિંદિયાની ને શિલ્પાની ટ્રેજેડીમાંય મને તો આ ફ્લેટ સિસ્ટિમનો જ વાંક લાગે છે. ટૂ મચ! આમ જુઓ તો વધારે પડતી પ્રાયવસી, ને આમ જુઓ તો બધું સાવ ઓપન. કોણ આયું-ગયું કોઈને કશી ખબર જ ના પડે ને!

હા, તે શું થયું કે, પછી ગઈ કાલે મેં નક્કી કર્યું કે ટ્રેઇનનો તો કોઈ મેળ નહીં પડે એટલે બસમાં જ નીકળી જઈશ. તે અમે બપોરે જમીને બેઠાં'તાં, ને અરવિંદિયો કહે મસાલો લઈને આવું. એ ગયો પછી શિલ્પાએ તો ડાયરેક્ટ જ મને કહી દીધું કે મહેશભાઈ, મનીષની આત્મહત્યા માટે હું જ જવાબદાર છું. હું તો મણિલાલ, સ્ટન્ડ થઈ ગયો. મેં કહ્યું કે છોડો ને શિલ્પાભાભી, તકદીરમાં લખેલું આપણે ભૂંસી શકીએ છીએ? પછી તો એ બાઈ કંઈ રડી છે મણિલાલ, કંઈ રડી છે. ચોખ્ખું દેખાય આપણને કે મનીષ માટે એને સખ્ખત લવ હતો. મને થયું કે બિચારી વાત કરશે તો એનું મન હળવું થશે. એટલે મેં પૂછ્યું, કે શિલ્પાભાભી, તમને એવું કેમ લાગે છે કે તમે જ જવાબદાર છો? પછી એણે બધી માંડીને વાત કરી. શું અવાજ છે એ બાઈનો મણિલાલ! તમે મળ્યા છો યાર મણિલાલ, શિલ્પાને, કેમ, તમારા ફ્લેટનું વાસ્તુ હતું ત્યારે તો અરવિંદ એકલો જ હતો એમ? શ્યોર? એની વે...

પછી તો શિલ્પાડીએ માંડીને બધી વાત કરી. હવે એમાં થયું'તું એવું, કે બુધવારે સવારે અરવિંદ તો એના રૂટિન પ્રમાણે નવ-સાડા નવે ઓફિસ જવા નીકળી ગયેલો. અરવિંદના છોકરાને સ્કૂલમાંથી પિકનિક જવાનું હતું એટલે એ તો વહેલી સવારે જ જતો રહેલો. ને શિલ્પાને વળી તબિયત સહેજ ઠીક નહીં લાગી એટલે એ રોજ મુજબ મનીષના ફ્લેટ ઉપર જવાને બદલે અરવિંદને ત્યાં જ રહી. હવે બપોરે દોઢેક વાગે અરવિંદ વળી રીસેસમાં ઘરે આવ્યો કંઈક ડોક્યુમેન્ટ્સ લેવા. એને તો એમ કે ઘરમાં કોઈ નહીં હોય. પણ શિલ્પા ઘરે જ હતી. શિલ્પાને ઘરે જોઈ એટલે કે કેમ, તે વળી અરવિંદે જરા ટોણો મારતો હોય એવા ટોનમાં કહ્યું કે, 'કેમ આજે અહીંયાં?' શિલ્પાએ બી આખી વાતને લાઇટલી લઈને કહ્યું કે 'છૂટાછેડા ન આપો ત્યાં સુધી આ ઘર પર મારો હક્ક તો ખરો જ ને?' પછી તો કંઈ આખી વાત હસવામાં નીકળી ગઈ એટલે બોલાચાલી જેવું કંઈ ના થયું. બાકી તો, શિલ્પા કહે કે આવી નાની વાતમાંથી જ ઘણી વાર બહુ મોટો ઝઘડો થઈ જતો ને એ પછી બે-ત્રણ રાત એ મનીષને ત્યાં રહેવા જતી રહેતી. પણ એ દિવસે, હવે તકદીરમાં લખેલું જ હશે તે...

કેમ નહીં મણિલાલ, આખી વાતમાં તકદીર તો ખરી જ ને યાર! આજે, કેમ મારી ને તમારી સાથે આવું ના થયું ને અરવિંદ ને મનીષ જોડે જ આમ થયું, એની પાછળ.... હા-હા, એ બધું બરાબર, પણ એટલીસ્ટ ફિફ્ટી પર્સન્ટ તો ડેસ્ટિની ખરી ને યાર. બાકી આવો પ્રોમિસિંગ યંગ મેન, આટલી બ્રાઇટ કરિયર, આવું ખાનદાન ફેમિલી... એને તો કહે છે કે અમેરિકાથી પણ જોબની ઓફર હતી, બોલો યાર, મેં તમને આ મનીષની વાત સો ટકા કરી છે મણિલાલ. હું

ભૂલ ખાઉં જ નહીં. ને તમારા સિવાય આવી બધી ટોપ સિકેટ કોઈને કહું પણ નહીં. ના યાર, બીજા કોઈને નથી કીધી. મને યાદ હોય ને! તમે જ ભૂલી ગયા લાગો છો. હા, જોકે આવી વાત પાછી આમ તો તમેય ભૂલો જાઓ એમ પણ બને નહીં. પણ મેં કોઈને કીધી છે એ નક્કી. તમને નહીં તો કોને કીધી હોઈ શકે? એની વે...

તે, આટલી વાત કહેતાં સુધીમાં તો બિચારી શિલ્પા જાણે હાંફી ગઈ. મેં જિજ્ઞાસાથી પાણી લાવી આપ્યું એ પીધું એટલે સહેજ શ્વાસ હેઠો બેઠો. તોય આંખમાંથી આંસુ તો ઝર્યાં જ કરે, હું કે મણિલાલ! સાલું એ ઘડીએ મને તો થઈ ગયું કે લવ કહે છે ને એ આનું નામ.

હું, તો પછી, પાણી પીને એણે વાત આગળ ચલાવી. મને કહે, મહેશભાઈ, મારા બોબીના સમ ખાઈને કહું છું કે હું મનીષ માટે જાન આપી દેવા તૈયાર હતી. ને મને ખબર હતી કે એ પણ મને એટલો જ પ્રેમ કરતો હતો. પણ કોણ જાણે કેમ, એ દિવસે જાણે હું મારી જા તથી જ થાપ ખાઈ ગઈ. તમે માનશો મહેશભાઈ, મનીષને હું પહેલી વાર મળી ત્યારથી મેં એક વાર પણ, આ છેલ્લા સવા વરસમાં નોટ ઈવન વન્સ મેં અરવિંદને ટચ કરવા દીધી હોય તો... પણ એ દિવસે આમ લાઈટર વેઈનમાં અમે એકબીજાને ટોણા મારતાં હતાં ત્યાં મેં સહજ જ અરવિંદ પાસે વિક્સની બાટલી માંગી, ને અરવિંદ કહે કે લાવ હું લગાડી આપું. ને મારું માથું ખરેખર સખ્ખત દુઃખતું હતું એટલે મેં કીધું ઓલરાઈટ! ને મણિલાલ, તમે બીલિવ નહીં કરો મારી વાત, પણ યાર, અરવિંદે એને માથે બામ ઘસવાનો શરૂ કર્યો ત્યારથી માંડીને છેક સુધીની વાત શિલ્પાડીએ મને જે ડીટેલમાં, ને જે ફેન્કનેસથી કરી છે, હું માની ગયો યાર, કે ઓનેસ્ટી આનું નામ.

કેમ નહીં વળી, ઓનેસ્ટી કેમ નહીં? આજે મારી કે તમારી હિંમત થાય કોઈની આગળ આટલી ફેન્કલી આવી વાત કરવાની! જવા દો ને હવે, તમારો આ કાયમનો પ્રોબ્લેમ છે મણિલાલ, તમને બધું એક ઘા ને બે કટકા કરીને કહીએ તો જ સમજાય છે યાર. પણ લાઈફમાં બધું એવું નથી હોતું. ને બીજું, કે મણિલાલ, આ આજનું વર્લ્ડ છે ને, અલ્ટ્રામોડર્ન વર્લ્ડ થઈ ગયું છે. એટલે આવું બધું તો થયા કરવાનું. ના યાર, એમ વાત નથી મણિલાલ. કેમ, તમને એનાં ટીયર્સ નથી દેખાતાં? એનો લાવા જેવો લવ તમને ફીલ નથી થતો? સાલું, ફેમિલી લાઈફમાં કંઈ બી પ્રોબ્લેમ થાય એટલે બૈરાંનો જ વાંક કાઢવાનો? સાલું અરવિંદિયામાં પાણી નહીં એમાં એના બૈરાંનો વાંક? એની વે, તમે તો યાર મારા કરતાં ય વધારે ઓર્થોડોક્સ થતા જાઓ છો. મારું ભઈ, છોડો ને, એ તો એક વાર તમે મળશો ને શિલ્પાને એટલે ખબર પડશે કે કેટલી જેન્યુઈન બાઈ છે. હસો નહીં મણિલાલ, યાર હું મજાક નથી કરતો. તમે મારી જગ્યાએ હોત ને, તો તમારા તો હાંજા ગગડી જાત! પોતાની વાઈફની આવી સુપર ટ્રેજેડીની વાત કરતી આવી ફટાકડા જેવી ફેન્ક સ્ત્રીને આમ મોઢામોઢ ફેઈસ કરવી એટલે શું એની તમને હજી કલ્પના નથી મણિલાલ. રીયલી, નો જોક. મારી લાઈફમાં મેં કોઈની લાઈફની આવી ટ્રેજેડી જોઈ નથી, અને શિલ્પા જેવી ઓનેસ્ટ વૂમનને આજ સુધી હું ક્યારેય મળ્યો નથી. મા કસમ, મણિલાલ! હું, તો એટલે, સરવાળે એમ, કે શિલ્પા અને અરવિંદ, હરબન્ડ એન્ડ વાઈફ હું! સાંભળજો મણિલાલ, લીગલી મેરિડ કપલ પોતાના ઘરમાં બપોરે દોઢ-બે વાગ્યે, સાલું શું કહેવું... ઘે વર ફકિંગ, ઓકે? ને, એ ઘડીએ બારણા ઉપર ઊભેલો મનીષ આ જોતો હતો!

શિલ્પા એના ઘરે ના ગઈ એટલે ચિંતા થઈ હશે કે કોણ જાણે કેમ, તે એ સીધો અરવિંદના ફ્લેટ ઉપર પહોંચ્યો. લેચકીથી બારણું ખોલ્યું. ફ્લેટ સિસ્ટિમનો આ એક વધુ ગોટાળો હું કે મણિલાલ! તે બારણું ખોલ્યું, ને સીધો બેડરૂમ તરફ ઊપડ્યો. ને બારણા પાસે સડક થઈ ગયો. જે ઔરત પોતાને માટે એના પતિને છોડીને એક ઇશારે ચાલી નીકળવા તૈયાર હતી તે ને જે પતિ છૂટાછેડાની બીકે પત્નીને બધ્ધી જ ફીડમ્ આપી ચૂક્યો હતો એ બે જણાં ભર બપોરે ફૂલ નશામાં સેક્સ એન્જોય કરી રહ્યાં હતાં, ને પોતે નિઃસહાય ઊભો હતો એમના બેડરૂમના બારણે. હવે તમે કહો મણિલાલ, એ માણસની હાલત શું થાય? ને, પેલી બાઈની દશા કેવી થાય? શિલ્પા મને કહે, કે મહેશભઈ, અરવિંદ મારી ઉપર હતો ને મનીષ મારી સામે. ને હું એ ઘડીએ પણ મનીષ માટે સોલિડ લવ ફીલ કરી રહી હતી. પણ બોબીના સમ, મહેશભઈ, બરાબર એ જ ઘડીએ અરવિંદનું બોડી મને જે અનુભવ કરાવી રહ્યું હતું એમાંથી ફી થવાની પણ મારી તૈયારી નહોતી. હું ખોટું નહીં બોલું મહેશભઈ, પણ એ બપોર જેવી મઝા મારી આખી સેક્સ-લાઈફમાં મને પડી નથી. ને પછી તે ધ્રૂસ્કે ધ્રૂસ્કે રડી પડી મણિલાલ એ, ને મને કહે, કે ડોન્ટ મિસઅન્ડરસ્ટેન્ડ મી, મહેશભઈ, એ પછી પણ, ને અત્યારે પણ, હું પ્રેમ તો મનીષને જ મનીષને જ કરું છું, હવે, બોલો મણિલાલ, આ આપડી લાઈફનું શું કરવાનું?

બસ, પછી તો થોડી વાર પૂતળાની જેમ મનીષ ત્યાં જ ઊભો રહ્યો, ને પછી કશું જ બોલ્યા વગર ત્યાંથી નીકળી ગયો. શિલ્પા કહે, કે હું અરધા કલાકમાં જ અરવિંદને ઘેરથી નીકળીને મનીષના ફ્લેટ ઉપર ગઈ ત્યારે બારણું બંધ હતું ને અંદરથી મનીષનું ડેડ બોડી પંખા નીચે લટકતું હતું. હવે તમે જ કહો, – મને શિલ્પા કહે – કે મારા સિવાય મનીષના સ્યૂસાઈડ માટે બીજું કોણ જવાબદાર? શું? શું બોલ્યા મણિલાલ? હું? હું જવાબદાર? મનીષના સ્યૂસાઈડ માટે હું જવાબદાર? શું તમે બી યાર મણિલાલ, આવી સીરિયસ મેટરમાં તમને જોક સૂઝે છે યાર? સીરિસયલી? શું સીરિસયલી, ધૂળ સીરિસયલી? યાર, તમને આખી વાતમાં રસ નહોતો પડતો તો ના પાડી દેવી'તી યાર, પણ આવી મજાક કરવાની? શું? વ્હોટ નોન્સેન્સ! મને શિલ્પામાં શું રસ હોય યાર. તમે કંઈ ભાંગ બાંગ તો નથી પીધી ને આજે? ભઈબંદ થઈને યાર ભઈબંધની જ... કોણ હું? હવે હદ થાય છે હું મણિલાલ! તમને શરમ આવવી જોઈએ મણિલાલ, મારા જેવા ઉપર આવો હલ્કટ આક્ષેપ મૂકતાં તમને... હેં! શું? ઓત્તારીની...

હલો! હલો! હલો મણિલાલ! હલો!

સાલાએ ગાળ દઈને ફોન કાપી નાંખ્યો, ઇડિયટ! સાલો કહે છે મને શિલ્પામાં ઇન્ટરેસ્ટ છે. ભઈબંધની તો સાલો જમાનો જ નથી રહ્યો. રીયલી. એની વે, હવે બીજા કોને ફોન કરાય?

કવિતા

અંધારું લ્યો! – રાજેન્દ્ર શુક્લ

ઊંટ ભરીને આવ્યું રે
 અંધારું લ્યો,
 આ પોઠ ભરીને આવ્યું રે
 અંધારું લ્યો
 ઊંટ ભરીને...

કોઈ લિયે આંજવા આંખ,
 કોઈ લિયે માંજવા ઝાંખ;
 અમે તે ઉંબરમાં ઉતરાવ્યું રે
 અંધારું લ્યો,
 અમે તો આંગણમાં ઓરાવ્યું રે
 અંધારું લ્યો.
 ઊંટ ભરીને...

એના અડચા આભને છોડ;
 એવા અડચા આભને કોડ –
 અમે તો મુઠી ભરી મમળાવ્યું રે,
 અંધારું લ્યો,
 અમને ભોર થતાં લગ ભાવ્યું રે,
 અંધારું લ્યો.
 ઊંટ ભરીને....

કોમલ રિષભ

રાજેન્દ્ર શુક્લ

પ્રવાસ

પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિની સૌંદર્યભૂમિ : ભુતાન – રમણ સોની

ભુતાન-પ્રવાસના લેખાંકો નવનીત-સમર્પણમાં પ્રગટ થયેલા. એમાંથી કેટલાંક પસંદ કરેલાં દૃશ્યો અહીં મૂક્યાં છે.

ભુતાન-પ્રવેશે બે અનુભવો એક સાથે સામે ધરી દીધા. પશ્ચિમ બંગાળની સરહદના ગામથી ભુતાનના પુંશોલિંગ (Phuentsholing)માં અમને દાખલ કરતું ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર ભુતાની સ્થાપત્યના પ્રસન્નકર નમૂનારૂપ હતું, અરે, સામે એક પેટ્રોલપંપ હતો એની છતની પટ્ટી પણ, ભુતાની ચિત્રાલેખનનો સ્પર્શ પામેલી હતી. બાજુમાં જ, પ્રવાસીઓને પ્રવેશ-પરવાનો (પરમીટ) આપતી વીઝા-ઓફિસ પણ એવાં જ સુશોભિત ચિત્રણોવાળી...

... પણ એ વીઝા કાર્યાલયમાં, ઉપર ચડતાં જ, વિપરિત બલકે ખૂબ આઘાતજનક અનુભવ થયો. કોઈ નિમ્નતર સરકારી કચેરીથી પણ જાય એવી ભૂંડી આ જગા. એ સાંકડી જગામાં અનેક પ્રવાસીઓની ગિરદી હતી પણ એમને માટે બેસવાની સાવ અપૂરતી સગવડ – બે પાંચ ખુરશીઓ; છત પર એકબે જ પંખા. હજુ અમે તળેટીએ જ હતા, પશ્ચિમ બંગાળની સાવ લગોલગ, એથી ઢળતી બપોરની ગરમીનો ઉકળાટ હતો. બિલકુલ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ. આ કેવું? કહેવાય છે કે ભુતાન પ્રવાસીઓ-મુલાકાતીઓને બહુ ઉત્તેજન નથી આપતું. હશે. પણ એ આ રીતે કરવાનું? ભુતાન પ્રવેશ પહેલાં, ભુતાન અંગે ઘણું સાંભળેલું એનો જે નશો હતો એ આ બફારામાં પરસેવો થઈને ઊતરતો હતો...

હોટેલે નારાજગીને સાવ હટાવી દીધી. હોટેલ પણ અહીંના સુંદર સ્થાપત્યનો નમૂનો. થોડીવારમાં, ધૂળેટીની રાતનો પૂર્ણ ચંદ્ર નીકળ્યો. આ ઊંચાણ પરથી, આસપાસના ને દૂરના રળિયામણા પ્રદેશને એ જરાક વધુ રળિયામણો કરતો હતો. ઘા પર જાણે શીત લેપન થયું.

ઊર્ધ્વ આરોહણ : લાંબા બસપ્રવાસો

હજુ તળેટીનો ઉનાળો હતો પણ સવાર ખુશનુમા હતી. સવારે ટહેલતાં ટહેલતાં મારી નજર હોટેલના સ્થાપત્ય પર ફરવા લાગી. પ્રવેશદ્વારના થાંભલાથી માંડીને છત સુધી, વિવિધ રંગોમાં આલેખાયેલી નાની-ઝીણી આકૃતિઓ – પુષ્પ, અષ્ટમંગલ સ્વસ્તિક, ડ્રેગન... એવાં આઠ મોટિફ, ધર્મ પ્રતીકોથી સોહતી આકાર-ગૂંથણી. હોટેલ હતી એટલે આધુનિકતાનું અને

જૂના સ્થાપત્યવારસાનું મિશ્ર રૂપ એમાં ઊપસતું હતું. નિવાસભવનથી જુદું એક સુંદર નાનકડું સ્વાગતભવન (રિસેપ્શન) એ પણ ચિત્ર-શોભિત. અંદર, સોફા સામેની ટિપોય સુધ્યાં એ રંગીન મુદ્રાંકનોવાળી! પછી જોયું કે રંગો ઉપરાંત સ્થાપત્યની ઝીણી ભાતો પણ વિવિધ અને વિશિષ્ટ છે. બારીની ફ્રેમ કે એમાં લગાડેલી લોખંડની ગ્રીલ – એમાં પણ કશુંય સપાટ કે નર્યા ચોરસ-ભૌમિતિક આકારોવાળું ન હતું – કલાત્મક વળાંકોની વિવિધ ભાતથી એ જીવંત લાગતું હતું. હવે મન ઊડવા લાગ્યું. જો આવી એક હોટલ આવો પ્રસન્ન અનુભવ કરાવે છે તો હવે પછી આવનારાં, ઉત્તમ પ્રાચીન સ્થાપત્યો, સાંભળ્યું છે એથી કેવો વધુ આહ્લાદક અનુભવ આપશે!

હવે હિમાલય-આરોહણ. અંતર અને સમય વચ્ચેનું ગણિત અહીં સ્વાભાવિક જ બદલાઈ જતું હતું. ભેખડોની પથરાણ, આછી રતાશવાળી માટીના મજબૂત રસ્તે વિલંબિત ગતિએ ચડતી બસ પર્વતમાળાઓ અને વનરાજિના સૌંદર્યને નિરાંતે જોવાની તક આપતી હતી, એ સાથે જ, લાંબો સમય બસમાં બેસી રહેવાની ધીરજની કસોટી પણ કરતી હતી. એ જ, ઉત્તરાખંડના (‘ચારધામ’ ફેઈમ) હિમાલયની જોયેલી એવી જ છટાઓ. ઊંડી, ખચિત વૃક્ષોની આછી-ઘેરી લીલાશનાં અનેક સ્તરોવાળી સુંદર ખીણો તથા તડકાથી સોહતા અને વળી કોઈ છાયાની ઘટ્ટતાથી ઘેરા લાગતા – એ રીતે, નજર સામે, એકસાથે ઊઘડાતા પર્વતોની હારમાળાઓ. આવી ભવ્ય સુંદરતા, સતત હોવા છતાં એકવિધ લાગતી હોતી નથી; ઊલટું, લાંબી મુસાફરીમાં એ આધાર બની રહે છે.

લાંબા રસ્તે, ઊતરતી સાંજે એક ઈષ્ટ વિરામ આવ્યો. એ મુકામ અલબત્ત, પ્રવાસ-પ્રાયોજિત ન હતો. અમારે રસ્તે જ આવતી રોયલ યુનિવર્સિટી ઓફ ભુતાનની ગેકુ કોલેજ ઓફ બિઝનેસ મેનેજમેન્ટનાં અંગ્રેજીના યુવાન અધ્યાપક અચિંત્ય મહામાત્ર, અમારી મંડળીના એક સાથીના પરિચિત હતા. ફોન પર વાત થઈ હતી ત્યારે એમણે અમારી સહુની સરભરાનું વચન માગી લીધેલું! કોલેજનો સુઘડ વિશાળ અને ભુતાન-પરંપરાથી શોભિતો પરિસર ગમી જાય એવો હતો. આવી સુંદર પર્વતમાળાઓની વચ્ચે કોલેજ હોય એ પોતે જ એક રોમાંચક, ને જરાક લલચાવી દે એવી બાબત હતી.

પાટનગર થિમ્પૂ (Thimphu)

ભુતાનનું આ પાટનગર – પણ વસતી તો આપણા કોઈ નાના કસબા જેટલી. ભુતાનની કુલ ૭ લાખની વસતીમાં ૧ લાખ લોકો થિમ્પૂમાં રહેતા હતા. આમેય વસતી ઓછી ને એમાં રજાનો દિવસ હતો. એથી શહેર ઘણી ઓછી અવરજવર વાળું લાગતું હતું. શાન્ત, પણ સુસ્ત નહીં. રસ્તે ચાલનારાઓના પગમાં સ્ફૂર્તિ જણાતી હતી.

અહીં, તેમજ ભુતાનના કોઈ પણ નગર-કસબામાં, આંખ સામેનું પરિદેશ્ય ત્રણ સ્તરો ઉઘાડતું હતું – નીચે, વાહનો-માણસોના સંચારવાળા રસ્તા; વચ્ચે, રંગો-આકારોથી આકર્ષતાં સ્થાપત્યસુંદર

મકાનો-બાંધકામો; અને એની ઉપર, પર્વતોની લીલીઘેરી રેખાઓથી શોભતું આકાશ. સપાટ (પ્લેઇન) મેદાનોમાં ખોડેલાં, આપણાં (કે બીજેનાં) ગીચ શહેરોમાં આકાશ તો પરિદેશનો ભાગ હોતું જ નથી – અહીં હોય છે. એથી, આંખને મળતો આનંદ મનને પણ એક આધાર આપે છે. બસ ચાલતી હતી ને આંખો સામે, આસપાસ, ઉપર-નીચે દોડતી-કૂદતી હતી – એક વિશ્વાસભર્યા કુતૂહલથી.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને રંગ-આકૃતિખચિત વિશાળ અને ભવ્ય સ્થાનકો એટલે અહીંના મઠો-વિહારો, મોનેસ્ટ્રી. મોનેસ્ટ્રી ઉપરાંત અહીં રાજકીય-ધાર્મિક-સંયુક્ત કેન્દ્રો જેવા વિશાળ ઝોંગ છે.... વિહાર શબ્દ ઘણા અર્થમાં સાચો લાગે એવી મોકળાશ, ખુલ્લાશ અને વિશાળતાનો અનુભવ બહારથી, ને અંદર પ્રવેશ્યા પછી પણ, થયા ક ર્યો. હજુ ગર્ભગૃહમાં – મૂર્તિઓવાળા મંદિરમાં પ્રવેશતાં પહેલાં તો ઠીકઠીક અંતર વટાવવું પડે. અને પાછી આંખો તો પગને આગળ વધવા જ ન દે, એવાં ઊંચાં ને

લાંબાં-પહોળાં કાષ્ટ-ચિત્ર-સ્થાપત્યો. આંખને લાંબે સુધી સરકાવતી પેનલો, કઠેડા, ઝરૂખા, બારીઓ... ખચિત રંગો-આકૃતિઓ મઢેલી મોકળાશ!

વળી આરોહણ. એક વધુ ઊંચી જગાએ, ખુલ્લા પરિવેશમાં બુદ્ધની સુવર્ણમંડિત વિશાળકાય મૂર્તિ. ઊંચી ઊભણી પર આસનસ્થ તથાગત. એની નીચે, ચારે બાજુનાં ચાર મોટાં ઊંચાં નકશીભર્યા સુવર્ણમંડિત પ્રવેશદ્વારો, એની અંદરના ખંડમાં ઉપાસનાસ્થાન – ગર્ભગૃહ. ને હજુ એનીય નીચે, વિશાળ સ્થળ-પરિવેશમાં વિવિધ દેવીઓની એવી જ સુવર્ણમંડિત મોટી શિલ્પ-પ્રતિમાઓ. આખું સ્થાનક પાછળથી થયેલું, આધુનિક છે. આ મૂર્તિઓ આદિ બહારથી (સંભવતઃ હોંગકોંગથી) તૈયાર કરાવી લાવેલાં છે. પ્રાચીન ભુતાની સ્પર્શ એને નથી. પણ આ ભવ્ય મોહકતા પ્રવાસીઓના કેમેરાને સક્રિય કરી મૂકે છે. દિગ્ગજ બુદ્ધ મૂર્તિની પાર્શ્વભૂમાં પોતાના સાથી-સ્વજન-મિત્રને, મંડળીને – એ ટચુકડા લાગતા જનસમુદાયને – કેમેરામાં સમાવી લેવાની તાલાવેલી.

શિયાળુ રાજધાની તરફ

બસની ગોળાકાર ગતિ હવે નીચેની તરફ. પણ ફરી પાછા અમે વનરાજિમાં ઘેરાઈ ગયા, મેદાન તો પેલું ગયું તે ગયું. કલાકેક થયો હશે ને જેમે માઈક હાથમાં લીધું : ‘અબ હમ પુનાખા પહુંચને મેં હેં... પુનાખા હેઝ બીન ઘ વીન્ટર કેપિટલ ઓફ ભુટાન.’ ઓછી ઊંચાઈએ આવેલું એથી પુનાખા, શિયાળામાં ઠરી જતા ભુતાનની કંઈક હુંફાળી ને રમણીય જગા હતી. એટલે પહેલાં તો આ જ રાજધાનીનું કેન્દ્ર હતું. પણ અંતરિયાળ હોવાથી થિમ્પૂ પાટનગર તરીકે મુકરર થયેલું. જોકે રાજકબીલો શિયાળામાં તો પુનાખા આવે – વહીવટીતંત્ર સાથે. એટલે આ શિયાળુ રાજધાની તરીકે જાણીતું થયેલું. આજે પણ વિહારી સાધુઓ, મઠાધીશો તો અહીં આવીને રહેતા હોય છે.

પુનાખા દેખાયું ને એક સુંદર, પહોળા પટની નદી દેખાઈ! હોટેલ માટે તો હજુ આગળ, ઊંચે જવાનું હતું પણ આખે રસ્તે આ નદી અમારી સાથે રહી. સ્હેજ નીચે જતી જતી પણ એ સુંદર દેખાઈ રહી હતી. થીમ્પૂની મ્લાન, છીછરી વાંગ-ચૂ જોઈને થયેલું કે, હિમાલયમાં આવી નદી? – એ દુઃખ પુનાખાની આ પુના સેંગ-ચૂ (Punatsang Chhu) જોઈને ઓસરી ગયું. ઉત્તરાખંડની નદીઓ જેવી તોફાની તો આ નહોતી (હાજી, એવી તોફાની એક બીજી નદી અહીં જોઈ ખરી, પણ એની વાત પછી) પણ પુનાખાની આ નદી ભલે ધસમસતી તોફાની નહીં પણ પહોળા પટ

વાળી, ચોખ્ખી, સુંદર ગોળ શાલિગ્રામોવાળી શાલિની જરૂર હતી.

બસ હોટેલ પહોંચી ત્યારે નદી ઓઝલ થઈ ગયેલી પણ મારા રૂમની બાલ્કની ખોલી તો સામે દૂર, હળવો હાથ હલાવતી એ ફરી દેખાઈ. મેં બાલ્કનીમાં જ જમાવ્યું.

એક નાનકડું ઝાપટું પડી ગયું વરસાદનું, ને ચીરપાઈનની વૃક્ષાવલિ, પર્વતો, નદીનો વળાંક બધું વધારે રમણીય બની ઊઠ્યું. મને ડેલહાઉસી યાદ આવી ગયું. ત્યાં, બપોર પછી, પર્વતો પાછળના પર્વતો, ને એ પાછળના પર્વતો તરફ મીટ માંડીને માત્ર બેસી રહેવાની પણ મજા પડતી હતી.

બસ ઊતરતી હતી. નીચે ગયેલી નદી હવે ઉપર, નિકટ આવી રહી હતી. હિમાલય-પ્રવાસનું એક મોટું સુખ, રસ્તે કોઈ ને કોઈ નદી સાથે ને સાથે રહેતી હોય એ છે – ઉત્તરાખંડમાં તેમ અહીં એ એક વૈભવ હતો.

નદી પરથી નજર ખસતાં જોયું કે સામે એક વિશાળ કિલ્લો છે. જેમ કહે, ‘આ પ્રાચીન ઝોંગમાંનો એક છે – ૧૬૩૭માં બંધાયેલો. ઘણી આસમાની-સુલતાનીમાંથી એ પસાર થયેલો છે. આગની અને પૂરની ઝપટોમાં આવતો ગયેલો, ફરીફરી પુનર્રચના પામતો ગયેલો, અડીખમ ઊભો છે.

એ જોવા નદીને સામે કાંઠે જવાનું હતું – એક વિશાળ કાષ્ઠ-સેતુ પર થઈને. જેને તોતિંગ કહી શકાય એવો આ પુલ, એના કઠેડા ને ઉપરની ઘણી ઊંચી છત મજબૂત જાડાં લાકડાંમાંથી બનાવેલી હતી પણ એના પરની ચિત્ર-કળા-કારીગરીને લીધે એ તોતિંગને બદલે ભવ્ય-સુંદર લાગતો હતો.

સ્થાપત્ય સુંદર આ કિલ્લામાં પ્રવેશતાં વચ્ચે એક વિશાળ ચોગાન (કોર્ટ્યાર્ડ). એમાં જાણે એ પ્રાચીન સમયની સાહેદી પૂરતું હોય એવું એક ઘેઘૂર વૃક્ષ. બોધિવૃક્ષ કે?! એવી કોઈ ધર્મશ્રદ્ધાગત અનિવાર્ય તા લેખીને જ આ વૃક્ષની અહીં જાળવણી કરી હશે? જે હશે તે. મને તો આ પરિસરમાં એની છટાદાર હાજરી જ ગમી ગઈ. હું એ ચોકમાં જરા દૂરને એક ખૂણે જઈને ઊભો રહ્યો. વૃક્ષ અને એની પશ્ચાદ્ભૂમાં લાકડાની કોતરણી-રચનાવાળી લાંબી, ઊંચી તકતીઓની હારમાળા એક સંવાદી બૃહદ્ રૂપ પ્રગટાવતાં હતાં. મન ભરીને જોઈ લીધું ને પછી લોભપૂર્વક એનો ફોટો લીધો. અહીં કેમેરા ચલાવતાં થાકી તો જવાતું જ નથી, પણ હારી જવાય છે. દશ્યનું પૂર્ણ ગૌરવ અને સૌંદર્ય તો આંખોએ માણ્યું એ જ ચડિયાતું.

બુમથાંગ (Bumthang) : બૌદ્ધમાર્ગીઓનું હૃદય

હુંજાળી બસમાંથી બુમથાંગ ઊતરતાં જ ઠંડીની તીક્ષ્ણતાનો અનુભવ થયો. અમે લગભગ ૧૦ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા હતાં. ‘ધારેલી એવી ઠંડી નથી’ એમ કહે જતો હું આ, ધારણાથીય વધુ ઠંડીને કારણે એક રીતે તો ખુશ થયો. માણી લો ઠંડી પાંચ-સાત દિવસ. પછી તો પાછા જઈને બળબળતા ઉનાળામાં જ ધકેલાવાનું છે!

હોટેલના રૂમમાં વળી એક બાદશાહી સુવિધા હતી. ફાયરપ્લેસ. ધુમાડો બહાર કાઢવાના નળાની

સગડવડવાળી સીધી સગડી જ! બાજુમાં એક મોટું ખોખું, એમાં માપસરનાં ફાડિયા કરેલા મજબૂત લાકડાના ટુકડા. મીઠું-કેરોસીનના મિશ્રણવાળી લૂગદી સગડીનાં લાકડાં પર મૂકીને, હોટેલની બાળાએ અમને પેટાવી આપ્યાં ને એ લૂગદી-દિવાસળી પણ મૂકી ગઈ. કામ આવશે.

પગનાં તળિયાં શેકવાનો આનંદ અલૌકિક હતો...

મોટી મોટી બારીઓની બહાર, સામે જ પર્વતમાળાઓ હતી ને ઢળી ગયેલી સાંજની આહ્લાદકતા.

બુમથાંગ ભુતાનનું બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાચીન કેન્દ્ર ગણાય છે. The religious heart of Bhutan. અહીં ૮મી સદી આસપાસનો ગણાતો એક વિશાળ બૌદ્ધવિહાર (મોનેસ્ટરી) છે. પ્રાચીનતાનું ગૌરવ અને એ સમયનાં ચિત્ર-સ્થાપત્યની વિશિષ્ટ ઝલક એમાં વરતાય છે. વરસાદની ઝીંકો એ ઘણાં વરસોથી ઝીલતાં હશે, છતાં આ રંગોમાં બહુ ઝાંખપ આવી નથી. કેટલુંક નવેસર સંમાર્જિત પણ થયું હશે, એ જ જૂની પરંપરા જાળવીને, મૂળ સાથે સંવાદી રહીને. અહીં ગુરુ પદ્મસંભવની મૂર્તિ છે.

મંદિરગૃહમાંથી બહાર નીકળતાં આગળ, ડાબી તરફ, નજર ગઈ. અહો પુષ્પિત વૃક્ષો! હજુ પૂરી ખીલવાની બાકી હતી એવી મોટી ગુલાબી કળીઓથી લચેલું એક વૃક્ષ એની ડાળીઓ મંદિરની દીવાલ તરફ ઝુકાવીને ઊભું હતું. પૂરેપૂરું ખીલશે ત્યારે એની ગુલાબી છટા આ સ્થાપત્યના રંગો સાથે સ્પર્ધા કરશે. રસ્તે, ચાલતી બસો, સફેદ ફૂલવાળાં ઝાડ અલપઝલપ દેખાયેલાં. જેમ કહે, એ સાવર એપલ છે. અહીં એવાં બે વૃક્ષો પાંદડાં વિનાની ડાળીઓ પર અઢળક સફેદ – સફેદ કહે નહીં ચાલે, શુભ્ર શ્વેત પુષ્પો ઉછાળતાં ફેલાયેલાં હતાં. વૃક્ષોની પાછળ દેખાતું, સફેદ પોલ જેવાં વાદળોવાળું ઊજળું ભૂરું આકાશ સુંદર પશ્ચાદ્ભૂ રચતું હતું. (ચાલો કેમેરાજી, આંખ ઉલાળો!) હજુ આગળ, ચળકતાં પીળાં પુષ્પોથી ખચેલી ડાળીઓવાળું એક બીજું વૃક્ષ. સાચે જ, પુષ્પોત્સવ થઈ ગયો. ગુરુ ‘પદ્મ’સંભવ સાથે એક જુદા પ્રકારનો અનુબંધ રચાઈ ગયો.

આસ્ફાલનવતી માન્ગે-ચૂ

બુમથાંગની હોટેલમાં સવારનો નાસ્તો આપીને એમણે બસ ઉપાડી. પહાડી સુંદરતાને કિનારે કિનારે ધીરે ધીરે ચાલી રહેલી બસ સાડા બારની આસપાસ, અમે એક નદી અલપઝલપ જોઈ ન જોઈ ત્યાં, અટકી. એક તરફ નદી પાર કરાવતો પુલ, બીજી તરફ એક સરસ ઓટલાવાળી ચોખ્ખી જગા. ‘અહીં ભોજન તૈયાર થશે, ત્યાં સુધી તમે પગ છૂટા કરો...’

આંખ અને પગ ચંચળ થઈ ઊઠે એવી, ધસમસતી ને ઊછળતી, સંસ્કૃતના રસિક વિદ્વાનો જેને આસ્ફાલન-ઘોષ-વતી સ્પૃહણીય નાયિકા કહી દેવા લલચાય એવી નદી માન્ગે-ચૂ (Mangde chhu) અમારી સામે હતી. આવી તોફાન-મસ્તીવાળી નદી ભુતાનમાં આ પહેલીવાર જોઈ. પુલની પેલે પાર સુધી જઈને, પ્રવાહની બંને બાજુની એની અનેક છટાઓ માણી. એના ઘોષનું પાશ્વસંગીત સાચે જ આંખોને અધમીંચી કરી દે એવું હતું પણ વળી એકીટશે જોઈ રહ્યા વિના પણ ચાલતું ન હતું.

રળિયામણું એક ગામ

પાછું દૃશ્ય બદલાયું. રસ્તે, એક મોટા લાગતા ગામને પાદરે. આયોજકના કોઈ કામે બસ રોકાઈ. ગામ સ્વચ્છ-સુઘડ અને બહુ રળિયામણું હતું. એક તરફ, રસ્તાને કિનારે વિભેદક પટ્ટી (ડિવાઈડર) વચ્ચે બોટલ બ્રશનાં લચી પડેલાં લાલ પુષ્પોથી ખચિત બે વૃક્ષો. બોટલબ્રશનાં ભરાવદાર લટકણિયાંનો આવો રાતોચોળ રંગ તો કદી જોયેલો નહીં. સામે, મેદાનની પેલે પાર

બેત્રણ બેત્રણ માળનાં ફ્લેટ્સ જેવાં મકાનો અને દુકાનોની આડી-ઊભી સુબદ્ધ હરોળો ને વચ્ચે એક નાનું સરખું બુદ્ધમંદિર. ફ્લેટ્સ તો કહેવા પડે એમને, પણ એ જ સુંદર સ્થાપત્યમઢ્યા એમનાં છત-ઝરૂખા-બારીઓ. ભુતાનનું કોઈ એક રૂપાળું ગામ રજૂ કરવાનું કોઈ કહે તો હું આને જ રજૂ કરું – એવો પક્ષપાત થઈ ગયો! અમે જરા પગ છૂટો કરવા નીકળ્યાં તો બોટલબ્રશ વૃક્ષોની પેલે પાર, સિમેન્ટના કોરેલા-શણગારેલા પહોળા સ્તંભોવાળું એક નાનું પણ મનોહર મકાન એમાં તાજા કરેલા હોય એવા ભાતીગળ રંગોનો ઉજાસ પણ આકર્ષક હતો.

પારો : સુંદર નાની નગરી

પારોમાં ત્રણ દિવસનો નિવાસ હતો એટલે પહેલો દિવસ ખરીદી માટે અપાયો હતો. ખરીદી તો ઠીક પરંતુ, અહીં તળ શહેર જોવાની મજા પણ ઓર હતી. પહોળા સુંદર રસ્તા ઓછી અવરજવરને કારણે વધુ પૃથુલ-રમ્ય લાગતા હતા. બજારો-દુકાનોની એકવિધતા તોડતી રંગશોભા અને હંમેશાં પર્વતોનાં છોગાં! ઊભી બજારે દૂર સુધી નજર નાખીએ એટલે આપણાં શહેરો-બજારોને બાજુ પર ખેસડી દેતી આગવી છટા દેખાય. આપણે ત્યાંય અલબત્ત, ક્યાંક

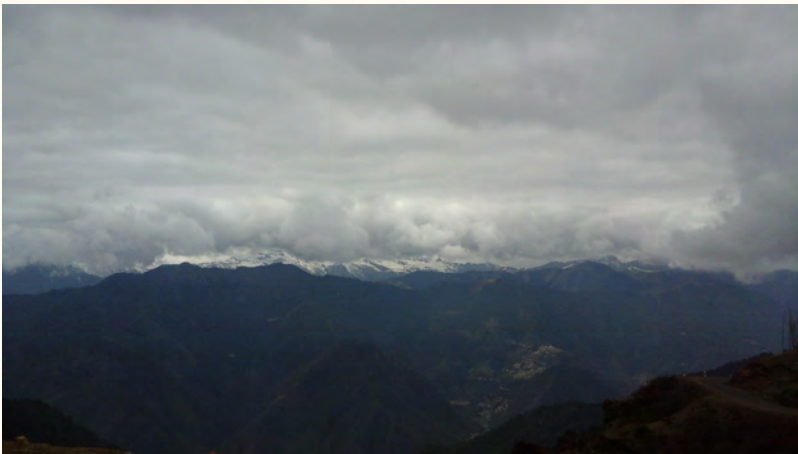
ક્યાંક આવી ઠાઠવાળી જગાઓ હોય છે પણ આ તો જાણે કે રાજવી ઠાઠ હતો. વળી આપણાં ગીચ શહેરોનાં બજારોમાં તમે અંદર ડૂબી જાઓ, અહીં જાણે કે ઉપર તરતા ને તરતા જ રહેવાનું હતું ને મોકળાશ માણવાની હતી.

દુકાનોમાં બધે મહિલાઓ. ભાઈસાહેબો ભાગ્યે જ દેખાય. ક્યાંક કાઉન્ટર પાછળ એક-બે છોકરીઓ ઊભેલી હોય. પણ ઘણીખરી દુકાનોમાં તો મહિલાજી એમની મુકરર જગાએ, થડે જ બેઠાં હોય. વેપાર કરવાની એમની રીત દોડાદોડીની નથી. તમે દુકાનમાં બધે ફરો. તમે બતાવો એ વસ્તુની કિંમત કહે. ભાવતાલ-બાર્ગોનિંગ-માં પડે નહીં. આપણને ગુજરાતીઓને તો એમ થાય કે આમને વેચવાની પડી જ નથી કે શું! એક વસ્તુ લો કે દસ લો – ફેર ન પડે. એમને Fixed ratesનાં પાટિયાં પણ મારવાં નથી પડતાં. (મેં ક્યાંય જોયાં નહીં.)

પણ એનો અર્થ એ નહીં કે આ દુકાનદાર સ્ત્રીઓ અક્કડ હતી. સ્મિતશાળી ને મધુરભાષી હતી. એમની સાથે વાત કરવાનું ગમે. એ અંગ્રેજી ભાણે, હિંદી પણ બરાબર જાણે. મેં પૂછ્યું, ભારતમાંથી ઘણા લોકો આવે છે એટલે તમે હિંદી બોલો છો, કેમ? પછી પૂછ્યું, વોચિંગ હિંદી ફિલ્મ્સ? એક છોકરી કહે, યસ, એન્ડ વોચિંગ ટીવી સિરિયલ્સ ઓલ્સો...

આપણે સ્ત્રી-સશક્તિકરણની વાતો ને યોજનાઓ કરીએ છીએ પણ અહીં તો સ્ત્રી જ આગળ છે – સશક્ત અને ચપલ. દુકાનોમાં, હોટેલોમાં બધે મહિલાઓ જ છે; છોકરીઓ, યુવતીઓ, પ્રૌઢાઓ. હોટેલની યુવતીઓ રિસેપ્શન પર સ્વાગત પણ કરે ને તમારી બેગો ઊંચકીને રૂમ સુધી પણ એ જ પહોંચાડે. રૂમમાં હીટરની, ગીઝરની કે એવી કોઈ તકલીફ હોય ને તમે ફોન કરો તો આ છોકરીઓ જ બધું બતાવી જાય, સરખું કરી જાય, ને જતાંજતાં સસ્મિત કહેતી જાય – સર, મેંડમ, યુ મે કોલ ઓન મી અગેઈન ઇફ યુ નીડ એની હેલ્પ. દેખાય માસૂમ ને રૂપાળી, પણ પહાડી પ્રદેશની તાકાતવાળી ને સ્ફૂર્તિવાળી. બીજું એ જોયું કે એમના ચહેરા પર કોઈ કુંઠા કે લાચારીની તો લકીરસરખી નથી, તેમ કશો ભય કે ડર પણ નથી. નરી સહજતાથી ને નિર્ભયતાથી એ પ્રવર્તે છે. હોટેલ-કર્મચારી હોવાની જે એક ઔપચારિક વિનિતતા હોય એટલું જ એમનામાં નથી, એક યજમાન તરીકેનો આતિથ્યભાવ પણ છે.

બીજે દિવસે બસનું ઉધ્વારોહણ. ૮૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ તો અમે હતા જ. બસ ચડતી ગઈ એમ, પર્વતોની ગોદમાં આખું પારો દશ્યમાન થતું ગયું. પેલી અલપઝલપ દેખાયેલી એ નદી પા-ચૂ, એનો લાંબો, વળાંકોવાળો, પારો શહેરના કટિબંધ જેવો પ્રવાહ-પટ દેખાયો. નદીની ઉપરવાસ દેખાતું હતું એરપોર્ટ. પારોને નગરીનો મોભો એ રીતે પણ મળે છે કે ભુતાનનું એકમાત્ર એરપોર્ટ અહીં પારોમાં છે. ઉપર જતા ગયા એમ તળેટી ને માનવવસતી નાનાં થઈને અદશ્ય થયાં. હવે અમે પર્વતોની કિલ્લેબંધી વચ્ચે હતા. બે કલાકે બસ થોભી ત્યારે, સામે દૂર, વાદળોથી ઢંકાતાં-ઊઘડતાં, બરફઘાયાં પર્વતશિખરોની ઝાંખી થઈ. એ શિખરોમાંનું સૌથી ઊંચું કોમોહારી (Chomohari) તો લગભગ ૨૨ હજાર ફૂટ ઊંચાઈનું – ભુતાનનું સર્વોચ્ચ શિખર ગણાય છે. પણ પ્રવાસીઓને લઈ જઈ શકાય એવી આ જગા ચેલેલા (Chelela) પણ ૧૨ હજારની ઊંચાઈએ તો હતી. રસ્તો આગળ હા (Haa) નામના ગામ તરફ જતો હતો એથી સ્થળને હા-વેલી પણ કહે છે.

હિમાલયની ઉત્તુંગતાનો અહીં આહ્વાદક અનુભવ થયો. આસપાસના અર્ધ-ધુમ્મસી વાતાવરણમાં તમે ઊંચકાયેલા (ટ્રાન્સેન્ડેટ) લાગો એવો અદ્ભુત અનુભવ. અહીં જાણે કે કોઈ સ્થળવિશેષ કે કોઈ પ્રદેશવિશેષ પણ ન હતાં, તમને સમાવી લેતો હિમાલય જ હતો, કેવળ હિમાલય. આંખમાં આટલું મોટું દશ્ય એકસાથે શી રીતે સમાય, એથી એમ જ, દિડ્મૂઠ થઈને હું, એક નાનકડા ખડક પર બેસીને, સામે અપલક આંખો ફેરવતો રહ્યો. હિમાલયમાં ઓગળવું એ કેવળ સ્થૂળ ઘટના જ કેવી રીતે હોઈ શકે....!

એટલે જ, જ્યારે એમાંથી બહાર અવાયું ત્યારે મને કેમેરા સાંભર્યો. અરધા મને ફોટા પાડ્યા, હા, thriced removed from reality. એનો જે કંઈ દશ્ય ભાગ આવશે તે મૂળ વાસ્તવિક દશ્યની ત્રીજી ઝાંખી નકલ જેવો હશે.

પ્રવાસ દરમ્યાન, થોડીક અલપઝલપ વાતો, કેટલાંકની સાથે થઈ એ જ. પણ લાગ્યું કે લોકો સાલસ છે, એમના ચહેરા પર સહજતા ને સંતોષ છે. હોટેલની છોકરીઓ માધ્યમિક શિક્ષણથી આગળ ગયેલી ન હોય પણ વાતચીત-રીતભાતમાં પાકી સમજ પણ દેખાય. તાલીમને કારણે પણ હશે. એક કહે, એ કોલેજમાં જઈ શકે એટલા માર્ક્સ તો મળેલા, પણ પપ્પા-મમ્મીની સંભાળ રાખવી જરૂરી હતી એટલે નોકરી લીધી – પણ એનો કશો અજંપો-વસવસો નહીં. પૂછ્યું એટલે વળી આટલુંક કહ્યું...

વળી પાછા પુન્શોલિંગ. એ જ હોટેલ. પરિચિત થઈ ગયેલી એ જ કર્મચારી બાળાઓ. વધુ ઉષ્માભર્યું સ્વાગત. પણ એ સાથે જ, હવે તળેટીમાં આવી ગયા હતા – બાર હજાર ફૂટ ઉપર ચડીને પાછા બારસો ફૂટની ઊંચાઈએ, મેદાની વિસ્તારમાં હતા. એટલે હવે ‘દેશ’ના જેવી ગરમીનો અનુભવ. લો, પાછા પ્રવેશી ગયા ઉનાળામાં – ૩મ હીટરની હૂંફમાંથી પાછા એ.સી.ની ઠંડકને આશરે!

બધાંની પાસે ખરીદી માટે લાવેલા પૈસા અકબંધ હતા! પુન્શોલિંગના બજારમાં ઘણાંએ ખિસ્સું થોડુંક હળવું કર્યું. પણ એક ફરક ધ્યાને ચડ્યો : આ પણ ભુતાની બજાર જ હતું પણ હવે ભાવ-તાલ કરી શકાયા, હવે દુકાનમાં છોકરા-છોકરીઓ ગ્રાહકોને ખરીદી માટે સમજાવવા કોશિશ કરતાં હતાં – બસ, આ સામે જ, પેલા પ્રવેશદ્વારની પેલે પાર તો હતું ભારત!

છેલ્લે છેલ્લે, મોહક સ્થાપત્ય-ભવનો પર નજર પસવારી લીધી. અલવિદા ભુતાન...

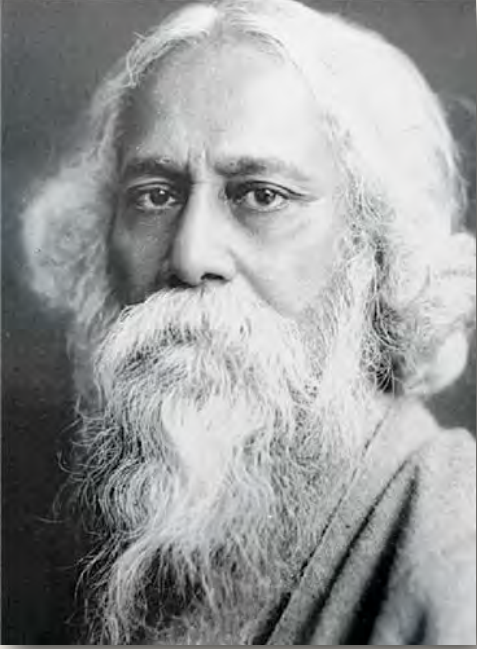

પત્ર

રવીન્દ્રનાથના પત્રો

- અનુવાદ : જયંત મેઘાણી

શાંતિનિકેતન, ૭.૧૧.૧૯૨૮

ખાસ ખબર તો એ છે કે હમાણાં દરરોજ હું ચિત્રો દોરવા લાગ્યો છું. મારા સમગ્ર ચિત્તજળ પર રેખાઓએ તેમની જાળ બિછાવી દીધી છે. કસમયે એક અજાણી પ્રેયસીના આ સ્નેહસંચારથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે કવિતા મારો ઇલાકો ત્યજીને જતી રહી છે. હું એક કાળે કાવ્યો રચતો હતો એ પણ ભૂલી ગયો છું. મારી આ નવી પ્રવૃત્તિ રોમાંચકારી છે, કારણ કે એ એટલી જ અણચિંતવી છે. ભલે અસ્પષ્ટ રીતે, કવિતાનો પ્રથમ સંકેત મનમાં ઊગે છે. પછી ગંગાનો પ્રવાહ જેમ શિવજીની જટામાંથી નીકળીને હિમાલયની કંદરાઓમાં વહૂટે છે તેમ કવિતા કલમમાંથી ઊતરી આવે છે અને નાદ-છંદનાં વહેણ વહેવા લાગે છે. પણ મારાં ચિત્રોની બાબતમાં સાવ અવળી વાત બને છે : પહેલું નાનું સૂચન કલમમાંથી પ્રગટે છે. આ રેખાઓ આકારોમાં પરિવર્તિત થાય છે અને મગજમાં તેની નોંધ લેવાતી જાય છે. આ સર્જનો ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે. કુશળ કલાકાર હોત તો હું વિચારને પ્રથમ આકારીત કરત, ને પછી ચિત્ર બન્યું હોત. એટલે કે મારા મનમાં રહેલા વિચારોએ બાહ્ય અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ લીધું હોત. તેમાંથી પણ આનંદ નીપજે છે. પણ જ્યારે પોતાનાથી બાહ્ય વસ્તુના સર્જનમાં માણસ તદ્દકાર બને છે ત્યારે તેનો કેફ અતિ અધિક હોય છે. આ સર્જનલીલાને કારણે બીજી જવાબદારીઓ મારે બારણે ડોકાઈને પાછી વળી જાય છે, હું હવે સદા માટે ખોવાયો છું તેમ એ માની લે છે. મારી યુવાનીના દિવસો માફક અન્ય કામકાજથી મુક્ત હોત તો હું પદ્મા નદીને તીરે જઈને બેસત, ચિત્રોનો મબલક ફાલ ઉતારીને તેને કાળની સોના-નાવડીમાં લાદી દેત. પણ આજે તો બીજાં અનેક કર્મોનાં મારી ઉપરનાં આધિપત્યોને એક બાજુ મૂકીને થોડોક જ અવકાશ આ ચિત્રસર્જન માટે ઊભો કરી શકું છું. તેનાથી પરિતોષ નથી. તેને તો સકલ આકાશ જોઈએ છે, હું પણ એ આપી દેવા તત્પર છું. પણ, અફસોસ, મારી ગ્રહદશાએ અંતરાયો ખડકવાનું ષડ્યંત્ર રચ્યું છે. તેમાંનું એક છે આ જગતનું કલ્યાણ કરી નાખવાની અબળખા!

૭.૧૨.૧૯૨૯

જણાય છે કે હું કિશોર હતો ત્યારે એટલો, ફરી ધરાની સમીપે આવ્યો છું. એ કાળે મારું ચિત્ત નિજની સૃષ્ટિ સરજવામાં રમમાણ નહોતું. બાહ્ય જગત સાથે મારું એક સ્વાભાવિક તાદાત્મ્ય હતું. એ કાળે મારું ચિત્તતંત્ર તીવ્ર હતું. મારી આસપાસની સૃષ્ટિમાં હું એકાકાર હતો. જેમ લોકો પોતાના ઘરમાં મુક્તપણે વિહરી શકે, તેમ હું મારા પરિસરમાં પૂર્ણપણે સમાયેલો હતો. વિચાર અને સંવેદન સાથેનો મારો નાતો ઘેરો હતો. ચોપાસ જે પથરાયેલું છે એ નીરખવાનો મને અત્યાનંદ હતો. એ જ રીતે, આ બધાને બુદ્ધિથી કસ્યા વિના મારે આરોવારો નહોતો. મારાં લખાણોને મારાં નિરીક્ષણોથી રસી દીધાં છે, તેમ મારી ચિત્તશક્તિને મારી બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓના શ્રેયાર્થે જોતરી દીધી છે. વરસો વીતતાં ગયાં ને ચિત્તશક્તિ મારી પર સવાર થઈ અને જીવનની એટલી બધી દિશાઓમાં વ્યાપી ગઈ કે મારી વિશ્રાંતિને ગળી જવા લાગી. જનમ ધરનાર બધાં મનુષ્યો નિરાંતની નૈસર્ગિક સોગાદ લઈને નથી આવતાં. મોટા ભાગના લોકો માટે નિરાંત એ ખાલીખમ વસ્તુ છે, કાળું ધાબું છે. મારી કિશોરાવસ્થાથી જ નિયતિએ મને નિરાંતવા જીવનની શ્રેષ્ઠ સોગાદ આપી છે. હવે અહીંથી આખરી વિદાય લઈને આથમણા સમંદરમાં સમાઈ જઈ એ પહેલાં સંધ્યાકાશને મારે નિરાંતની રંગછોળોથી ભરી દેવું છે. કીર્તિનો બોજ મારી ઉપર એટલો તો લદાયો છે કે હું મારી પીઠ હલાવી નહીં શકું. પણ મનમાં બાઝેલા ગર્વના થરને ભૂંસીને એ પટ ઉપર સૌંદર્યની ભાતોને આળેખવાની ઈચ્છા તીવ્રતર બનતી જાય છે. શિયાળાની આ સંધ્યાએ હું દૂર સુધી પથરાયેલા નીલવર્ણને, બસ નીરખ્યા જ કરું છું.

‘નાલ્દેરા’ (સ્ટીમર), (૧૯૨૯)

એક દિવસ, કોણ જાણે શાથી, મારાં ચિત્તચક્ષુ સમક્ષ બાળપણનું એક ચિત્ર ઊપસી આવ્યું. શિયાળાની સવારના સાડાપાંચ થયા હશે; હજુ અંધારું હતું. પણ હું તો હંમેશ મુજબ જાગીને બહાર આવ્યો. સાદાં કપડાં પહેરેલાં, કારણ કે અમારો ઉછેર સાવ ગરીબ બાળકોની માફક થયેલો. ટાઢ વાતી હતી તેથી નોકરોના ઓરડામાં ગયો. આછા અજવાળામાં મારા મોટાભાઈ જ્યોતિદાનો નોકર ચિન્તે કોલસાની સગડી ઉપર ટોસ્ટ શેકતો હતો. માખણ લગાવેલા ટોસ્ટ શેકાતા હતા ને સોડમ ઊઠતી હતી, ચિન્તેના કંઠમાંથી ગળતા ધીરા ગીતસ્વર અને સગડીનો ગરમાવો – આનું એક અજબ મિશ્રણ ઓરડાને તરબતર કરતું હતું. જ્યોતિદા પરણેલા હતા : એમની કાળજી રાખનાર કોઈ હતું. તેથી જ એમને માટે આ વહેલી સવારે ટોસ્ટ બનતા હતા. હું જીવતરની પક્ષા નદીના રેતપટ પર કાળજીવિહોણો પડ્યો હતો. ત્યાં કોઈ પુષ્પ નહોતું, ફળ નહોતું, નહોતી કોઈ લણણી : બસ, ખુલ્લા આકાશની છાયા નીચે વિચારોમાં ખોવાઈ જવાનું હતું. જ્યોતિદાનો વસવાટ સંસારના લીલાછમ તટ પર હતો. ત્યાંથી કદીક અત્તરની મહેંક કે ગીતોનાં ગુંજન આવતાં. જોશીલા જીવનના ચિત્રનો એક ટુકડો આંખોને અજવાળતો. મને અનુભૂતિ થતી કે જીવનમાં એ જ સત્ય છે. પણ એ કિનારે લઈ જાય એવી કોઈ નૌકા મારી પાસે નહોતી. અને તેથી હું શૂન્યચિત્તે આભે મીટ માંડીને બેસતો. હું હંમેશાં ‘સુદૂરેર પિયાસી’ (દૂરની ઝંખના સેવનાર) રહ્યો છું. કારણ કે બાળપણમાં હું વાસ્તવ જગતથી દૂર હડસાયેલો રહેલો. કોઈ કારણ નહોતું છતાં આ જ ચિત્ર મારા મનચક્ષુ પર તાદેશ થતું. એ દિવસોમાં હું કોઈ અસ્તિત્વ વિનાનો માત્ર પડછાયો હતો, ત્યારે મારું કહી શકું એવું કોઈ નહોતું. ઘરમાં હું પ્રેમવિછોયો હતો, બહારના જગતમાં મૈત્રીવંચિત. જ્યોતિદા નખશિખ વાસ્તવિક હતા ને પોતાની દુનિયામાં ઓતપ્રોત હતા. જગત બદલાઈ શકે એવું એ કાળે વિચારવાનું અશક્ય

હતું; એ એટલું પરિપૂર્ણ, ખામી વિનાનું મનાતું કે તેનો અંત કલ્પવો દુષ્કર હતો. અને હું એ કાળે વિચારતો કે વહેલી સવારે શેકાતા માખણભીના ટોસ્ટ પરિપૂર્ણ જીવનનું એકમાત્ર પ્રતીક હતા.

પણ, પણ – ક્યાં ખોવાઈ ગયાં એ પ્રભાતો, ક્યાં વિલાયા ચિન્તેનાં એ ગીતગુંજન? અને જ્યોતિદા : એની પાસે જે હતું અને ખુદ જે હતા – એ બધું સમેટીને ક્યાં ગયા હશે? અતીતના એ શીત પ્રભાતનો લાલનવિહોણો રવિ આજે એક સ્ટીમરમાં મહાજગતના પ્રયાણપંથે છે. એ સમયની સહુથી વિરાટ વાસ્તવિકતાઓનાં કોઈ નામોનિશાન નથી રહ્યાં, જ્યારે એ દિવસોના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પડછાયા કેવડા મોટા બન્યા છે! ફરી લાગે છે જાણે જગતમાં બધું જેમ ચાલે છે તેમ જ શાશ્વતકાળ સુધી ચાલવાનું છે.

૮.૮.૧૯૩૦

૦૦૦ તમે તો જાણો છો કે પ્રકૃતિએ હું નમ્ર છું. મારા દેશના શિક્ષકના હાથે વારેવારે ઘવાયો છું ને તેથી મારામાં ગર્વ પ્રગટ્યો છે! આથી હું ઘણી વાર શરમિદો બનું છું. પણ સાચી વાત કહું? અહીં વિદેશમાં ભલે મને ખ્યાતિ ને માનપાનનો અભિષેક મળ્યો છે, પણ મારું મન તો હિંદી મહાસાગરને પેલે પાર માતૃભૂમિ ભણી ઝંખનાભરી આંખો માંડે છે. ‘ખુકુ’ (પુત્ર રથીન્દ્રનાથ) શાંતિનિકેતનથી લખે છે, ‘ગઈ કાલે મુશળધાર વરસાદ પડ્યો, પણ આજે સવારે સૂર્યપ્રકાશનું સુવર્ણ પ્રગટ્યું છે.’ આ શબ્દો જાણે કનક-અંગુલિ બનીને મને સ્પર્શે છે. મારું મન માસ્તરોની એ બંદી મારી ભૂમિ ભણી જવા તલસે છે; ભલે એ માસ્તરો મને બેન્ય પર ઊભા રહેવાની ફરજ પાડે, પણ સોનવરણું સૂરજતેજ ખુલ્લી બારીમાંથી આવશે ને મારી આંખો ફરતે કીર્તિહારની જેમ વીંટળાશે.

તાજી બહાર પડેલી ‘ભાનુસિંહેર પત્રાવલિ’ હમણાં જ આવી. આ પત્રો શાંતિનિકેતન પરની મેઘમાલાની ઝલક નિરૂપે છે, તેનાં ખેતરો પર ઢોળાતા શરદ ઋતુના સૂરજપ્રકાશથી ભરેલા છે. અહીં દૂર બેઠાં પણ હું તેનું સ્પષ્ટ પઠન કરી શકું છું. અહીંના પરિસરથી એ સાવ નોખું છે અને ભુલાવામાં પડું છું : હું ક્યાં છું? આપણી ભૂમિનાં ને આ દેશનાં ઉત્તમ લક્ષણો નોખાં છે, જેવું યુરોપી સંગીત અને આપણી સૂરાવલિનું છે, તેમ. યુરોપીઅન સંગીત બોઝીલ છે, તાકાતવાન છે, વૈવિધ્યવંતું છે. માનવીના વિજયરથમાંથી તેના જોમવંત સૂર આવે છે અને સચરાચરના સીમાડાઓ સુધી એ વ્યાપી વળે છે. એ સાંભળીએ ત્યારે ‘શાબાશ!’ એવો ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે. પણ આપણાં ગોપબાળોના વેણુનાદ મારા આતમને વાંસવનની કેડીએ બોલાવે છે. એ વીથિકા પરથી ગ્રામ પનિહારીઓ જળભર્યા ઘડા લઈને જતી હોય છે. આંબાડાળેથી કો યલના ટહુકાર ઊઠે છે ને સુદૂરેથી નાવિકોના ગાનસ્વર કાને પડે છે. મારું ચિત્ત વલોવાઈ જાય છે ને કોઈ કારણ વિના આંખોમાં આંસુ છલકાય છે. એ ગાન સાદુંસીધું છે એટલે હૃદય સુધી રેલાઈ જાય છે.

આ પત્રો અતીતના રવિએ વર્તમાનના રવીન્દ્રનાથને સંબોધીને લખેલા છે. પણ તેના પ્રત્યુત્તરો સંભવે નહીં, કારણ કે વીતેલા કાળની એ ટપાલ-કચેરી સદાયને માટે બંધ થઈ ગઈ છે, – અને તેથી એક નિશ્વાસ સાથે આ પત્ર પૂરો કરું છું.

મારી સામે પડ્યાં છે પાર વિનાનાં – પાર વિનાનાં શું? – કામકાજનાં રોકાણો, વગેરે, વગેરે, વગેરે....

કવિતા

સળ ન પડે એમ

સ્વાવલંબી બનવાનો
અથાક પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું,
છેલ્લા અડધા કલાકથી.
મનની વાત સાંભળી
તું, હંમેશની જેમ હસી પડી
એવું મને લાગ્યું.
હું જરા ઓઝપાયો.

તારી હાજરીમાં
ઘરનાં કામ
દેખાડા વિના,
સમજીને કરવાં
એ સ્વાવલંબન?
તો પછી,
મારું આ ગંજી
તારી ગેરહાજરીમાં સાંધવું
તેને સ્વાવલંબન કહેવાય કે નહીં?

ગંજી વચ્ચેથી,
સહેજ ડાબી બાજુથી વધુ ફાટ્યું છે.
આજે તો નિશ્ચય કર્યો છે,
જાતે જ સાંધીશ.

– જયદેવ શુક્લ

સોય-દોરાનો ડબ્બો
મહામહેનતે ખોળ્યો.
'દેખાય એમ, મળી જાય એમ કોઈ પણ વસ્તુ
મૂકવાની ટેવ જ નથી. બધું શોધવું જ પડે.'
સફેદ દોરાનું રીલ તરત દેખાયું.
પણ બટન, કાતર, રંગીન દોરાનાં ગૂંચળાં, સેફ્ટી પિનો
વચ્ચેથી
સોય મળશે ખરી?
આખરે સોય-દોરો બન્ને મળ્યાં.
'કરતાં જાળ કરોળિયો'-ને ધ્યેય-મન્ત્ર માન્યો.
સોયનું નાકું આટલું ઝીણું ન હોવું જોઈએ.
સાતમે પ્રયત્ને દોરો પરોવાયો.
'હા...શ....'
ગળા પરથી, પેટ પરથી પરસેવો લૂછ્યો.
સાંધતાં તને પરસેવો થાય કે?
સ્વયંપાકી બ્રાહ્મણની જેમ
આજે તો
સ્વયં-સાંધણ કરીને જ રહીશ-એવું બબડ્યો
પછી લાગ્યું કે
બબડાટ દર વખત જેવો
ટટ્ટાર નહોતો.

સાંધણ થયા પછી
 આજુબાજુથી ધૂળ ઝાપટીશ,
 કપ-રકાબી પણ જાતે જ સાફ કરીશ.
 તું આવશે પછીય
 માટલામાંથી પાણી
 હું જાતે જ લઈશ.
 તને પણ આપીશ.
 પરોવાયેલો દોરો ફરી જોઈ લીધો.

ગંજના ફાટેલા બે છેડા ભેગા કર્યા,
 સોય પસાર થઈ
 સોય સાથે દોરો આરપાર નીકળી ગયો.
 તારું ખીલખીલ હાસ્ય સાંભળી
 બારણાં તરફ જોયું,
 બારણાં તો બન્ધ હતાં.
 દોરાને છેડે ગાંઠ મારવી જોઈએ
 એ હવે યાદ આવ્યું.
 પછી ગાંઠ વાળી કે
 ચોકસાઈ વિના નહીં ચાલે.
 તું તો સંજયદષ્ટિથી બધો ખેલ જોઈ
 હસી રહી છે.
 આમ ડોકિયાં કરવાં સદ્-ગૃહિણીની નિશાની નથી
 સોય ખેંચતાં અચાનક
 જમણા હાથની વચલી આંગળીમાં
 ઘૂસી ગઈ.
 લોહીનો ટશિયો 'આ... હ' સાથે ફૂટી નીકળ્યો.
 'આ તારે કારણે' મારાથી બોલી પડાયું.
 ખરેખર તો મારી અણ-આવડત જ હતી.
 પણ સ્વાવલંબન એટલે સ્વાવલંબન!
 'યા હોમ કરીને' પડ્યો છું... તો પછી...
 લંગડી આંગળીને લંગડી રાખી

સાંધણ પૂરું કર્યું!
 સાલું, સાંધવું આટલું બધું અઘરું?
 તું સાંધે છે ત્યારે તો
 સાંધણ દેખાતું જ નથી!

અરીસામાં જોયું.
 ગંજ, ઉત્સાહમાં ઊંધું પહેર્યું હતું.
 એક તો ઊંધું,
 બે જગાએ સળ
 ને ખૂણે તો સંધાયું જ નહીં.
 ઉત્સાહ વિલાયો.

તું આવશે ત્યારે
 જેવું છે તેવું,
 પણ ગંજ ચત્તું પહેરીને તને બતાવીશ.
 સ્વાવલંબનનો પહેલો પ્રયોગ!
 ભલે તું ઠીઠીની કરે...

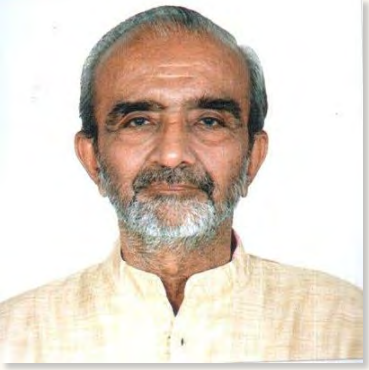
જેટલી સમજણ ને ઝીણવટથી
 તું સાંધી શકે છે તેવું....
 મને તો....

હવે, ફરી
 સળ ન પડે એમ
 સાંધીશ.... હું....

સ્મરણાંજલિ

રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે!

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

હમણાં થોડા દિવસ પર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજનાર પરિસંવાદમાં વક્તવ્ય આપવા અંગે નિમંત્રણ આપતાં મેં રાજેન્દ્ર નાણાવટીને ફોન કરેલો. રાજેન્દ્રે શરૂ થયેલી શારીરિક તકલીફો વિશે માંડીને વાત કરી અને ઉમેર્યું કે ‘ત્યાં સુધીમાં તો બધું સુધરી જશે. હું આવીશ.’ સધિયારો લઈ હું નિશ્ચિંત હતો અને પછીની કોઈક સવારે મિત્ર રમણ સોનીનો ફોન આવ્યો કે ‘રાજેન્દ્ર નાણાવટી નથી રહ્યા.’ ઘડીક મારામાં સોપો પડી ગયો.

રાજેન્દ્ર મારો જૂનો દોસ્ત. ઝેવિયર્સની લોબીમાં સાથે ઘૂમેલા, ઝેવિયર્સ ગુજરાતી મંડળના મુખપત્ર ‘ગુર્જરી’ માટે સાથે કામ કરેલું. રેડિયો પરનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં સાથે ભાગ લીધેલો. મુંબઈના આંતરકોલેજ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ આયોજિત અભિનવ કવિસંમેલનમાં કાવ્યવાચન હરિફાઈમાં પહોંચી ગયેલા. પહેલે વર્ષે ‘યશોધરા’ ખંડકાવ્ય પર મને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું અને રાજેન્દ્રને દ્વિતીય. એ જ નશામાં બીજે વર્ષે ભાગ લીધો. મેં એવું જ કોઈ ખંડકાવ્ય વાંચ્યું અને રાજેન્દ્ર નાણાવટીએ કોઈ લોકલયમાં તાજા લહેકાથી રચના રજૂ કરી. ને લ્યો રાજેન્દ્રને પહેલું અને મને બીજું પારિતોષિક....

રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને રાજેન્દ્ર વોરા – ઝેવિયર્સના એ સાથી કવિઓ (પછીથી સિતાંશુ ઉમેરાયા). રાજેન્દ્ર વોરાની તો બે રચના એ સમયના ‘સંસ્કૃતિ’માં (‘વિચિત્રતમ કાળ રે’ ડિસે. ૧૯૫૬; ‘વર્ષાની ઝમરે ત્યારે’ ઓગસ્ટ ૧૯૫૮) પ્રકાશિત પણ થઈ ચૂકેલી. રાજેન્દ્ર નાણાવટીની ‘ઈક્કિસ નયા પૈસા તણી સૃષ્ટિ’ રચના પણ પોંખાયેલી. સિનેમાની પાંચ આનાની ટિકિટવાળા પ્રેક્ષકોની એમાં વાત હતી. મુંબઈ નજીકનાં સ્થળોએ મેં યોજેલાં પર્યટનોમાં પણ રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને રાજેન્દ્ર વોરા હાજર. (રાજેન્દ્ર વોરા તો અમેરિકામાં કાર અકસ્માતમાં અવસાન પામ્યા – યુવાવયે.)

રાજેન્દ્ર મારાથી એક વર્ષ જુનિયર. વર્ગમાં એ વખતે જુનિયર અને સિનિયરના વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસતા. અભ્યાસક્રમમાં ભવભૂતિનું ‘મહાવીરચરિતમ્’, ‘મહાવીરચરિતમ્’ નિમિત્તે, હું, રાજેન્દ્ર નાણાવટી અને શાલિની નજીક આવ્યાં. મેં ‘મહાવીરચરિતમ્’ પર ગુજરાતીમાં અભ્યાસલેખ તૈયાર કર્યો અને રાજેન્દ્ર-શાલિનીએ મળીને એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. અમારું સંસ્કૃત પેપરનું માધ્યમ અંગ્રેજી હતું.

રાજેન્દ્રનો અવાજ પહેલેથી થિયેટરને લાયક ઘેરો. ધ્યાન ખેંચનારો. મારું અને શાલિનીનું પછીથી ધ્યાન ખેંચાયું કે ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નાટકમાં રાજેન્દ્ર બેરિસ્ટર હેમંતનું પાત્ર ભજવી રહ્યો છે અને વર્ષા અડાલજા – રોહિણીનું. ખાસ ગોવાલિયા ટેન્ક પરના કોઈ થિયેટરમાં એને જોવા ગયાં. એક હાથમાં રેકેટ ફેરવતાં ફેરવતાં રાજેન્દ્ર નાણાવટીની ‘એન્ટ્રી’ એવી જીવંત હતી કે હજી એ એન્ટ્રીએ અમારામાંથી એક્કિઝટ લીધી નથી. રાજેન્દ્રનો મુંબઈના એના માળામાં, એના સુરતના રહેઠાણમાં અને વડોદરાના વસવાટમાં (ખાસ તો એની દીકરીના લગ્નમાં) થતો રહેલો મેળાપ સંબંધને સતત સજીવ રાખતો રહ્યો.

એક વાર લાંબા સમય સુધી, નિવૃત્તિ પછી, રાજેન્દ્ર ગાયબ થઈ ગયેલો. એની સાથે કોઈ સંપર્ક નહોતો. રાજેન્દ્રની શક્તિનો રાજેન્દ્રે બહુ ઓછો ઉપયોગ કર્યો છે એવી મારી સતત લાગણી રહી હોવાને કારણે એક વાર ઓચિંતુ મેં એને એક પત્ર લખેલું :

રાજેન્દ્ર નાણાવટી ક્યાં વસે છે?
 રાજેન્દ્ર નાણાવટીને પૂછું છું.
 છે સાંભળ્યું કે રઘુવંશ છોડી
 એ કૃષ્ણના મંદિરમાં પડ્યો છે.

મિશ્રોપજાતિમાં લખેલા પત્રનો જવાબ રાજેન્દ્રે લંબાણથી મિશ્રોપજાતિમાં આપ્યો. છંદનો જવાબ છંદથી. એમાં એણે એની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે જાણ કરી. પણ મારો રોમાંચ રાજેન્દ્ર નાણાવટીમાં પડેલા સળવળી ઊઠેલા કવિ અંગેનો હતો :

માયા મહીં એ શ્વાસતો રહે છે,
 ને બ્રહ્મ કેરાં લટકાં જુએ છે!

અહીં મારો પત્ર, રાજેન્દ્ર નાણાવટીનો પ્રત્યુત્તર અને પત્ર પાછળનો રાજેન્દ્ર નાણાવટી હાજર છે :

રાજેન્દ્ર નાણાવટી અહીં વસે છે,
 સાનંદ. ને ચન્દ્રના પ્રશ્ન-પત્રના
 જવાબમાં ઉત્તર ચીતરે છે.

સરસ્વતી-મંદિરથી નિવૃત્ત થૈ
 વેત્રાસનાસીન નિવૃત્તિ માણતો
 આ ચાર વર્ષો થકી દ્યાં જ છે પડ્યો.
 છોડ્યું રઘુવંશ ન, તોય સાચું, કે
 એ કૃષ્ણના મંદિરમાં પડ્યો છે.
 (પાય્ દૂધમાં ને દહીમાં ધરે છે!)

વ્યોમે નિહાળે બહુ વાર ચન્દ્રને,
 અને સ્મરે શાલીન ચન્દ્રને એ.
 મિત્રો વચાળે બહુ વાર એની
 વાતે કરે, પાન પરે ય પત્રિકા-
 તણાં જુએ નામ સન્મિત્રનું યદિ,
 એ લેખ પાસે અટકે જરાક,
 (વાંચે જ, એવી નહીં કોઈ ખાતરી!)

ખંતે પરંતુ પડીને ખૂણામાં
 એ આચરે છે વ્રત વિસ્મૃતિ તણું,
 કોલાહલો બહો ચહુ દિશ વ્યાપ્યા

ત્યાં મૌન ધારી, બસ, સાક્ષીભાવથી
લીલા જુએ ચેતનની પર/સ્વની
(ઉદ્ગાર તીખા કદિ રામના સ્મરે :
"સંસારભાવો સહુ મર્મછેદી આ
જેથી બિભત્સાઈ મનીષીઓ બધા
વિરક્ત થૈ વાસ કરે અરણ્યમાં.")

ના સાવ તોયે સ્થિતપ્રજ્ઞ એ થયો,
હજુ નથી મોહ છૂટ્યો પ્રવૃત્તિનો,
હજુય એ શાસ્ત્ર ચૂડામણિ થૈ
વિદ્યાલયે ફરકે ક્યાર ક્યારે,
એ કૃષ્ણના મંદિરની લીલામાં
નર્તે બનીને 'સ્વર'નો નિયામક

ક્યારે વળી એ હનુમાન કેરી
કરે પ્રયાસો ય ગદા ઉઠાવવા, ૧
ને 'હાલ'ના હાલ પૂછી જુએ કદિ
કે શોભશે ગુર્જરવાણીમાં ખરો? ૨
પ્રકલ્પ રામાયણ'નુવાદનો
ધરી જુએ કે ગમશે જ કોઈને? ૩
રાજેન્દ્ર નાના સ્વરૂપે વિભક્ત થૈ
ખંડો મહીં એમ જીવવા મથે છે,
મિત્રો કદી પત્ર-મુખે મળી જતાં
એ ચિત્તમાં હર્ષ અનુભવે છે.
માયા મહીં એ શ્વસતો રહે છે.
ને બ્રહ્મ કેરાં લટકાં જુએ છે.
શરીરના મંદિરમાં પુરાણા
લહી રહે છે ફફડાટ હંસનો
ગૃહે પધારો શિવ-પાર્વતી ઊભે
નિમંત્રી એમ, સ્વયં વિરમે છે.
૨૮-૩-૨૦૦૫

રાજેન્દ્ર નાણાવટી

૧. વાડી, મહારુદ્ર હનુમાન સંસ્થાન ટ્રસ્ટનો અધ્યક્ષ
૨. હાલની ગાથાસપ્તશતીના સમશ્લોકી અનુવાદ પ્રોજેક્ટ
૩. ગુજરાત સરકારમાં આર્થિક મંજૂરી માટે મૂકેલો. વર્ષોના વહાણાં વાઈ ગયાં.

સ્મરણાંજલિ

મધુસૂદન ઢાંકી – નરોત્તમ પલાણ

જુલાઈ ૧૯૨૭માં પોરબંદરમાં જન્મ અને જુલાઈ ૨૦૧૬માં અમદાવાદમાં અવસાન – વચ્ચેનાં નેવ્યાશી વર્ષ એક તેજસ્વી વિદ્યાવંત તરીકે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં પોતાનું ઉત્તમ પ્રદાન કરતાં કરતાં ઢાંકીએ વિદાય લીધી છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં ગ્રેજ્યુએટ, બેંકમાં સર્વિસ અને ટેબલ ઉપર મંદિરમૂર્તિસંગીતાદિ શોખની સામગ્રી : આરંભમાં અભ્યાસ અને પછી સર્વિસસંબંધી સંઘર્ષમાં ઢાંકીએ ચોત્રીસ વર્ષની વયે અને તે પણ અંગ્રેજીથી લેખનની શરૂઆત કરી.

તેમનાં અંગ્રેજી પ્રકાશનોમાં ‘ધ કોનોલોજી ઓફ સોલંકી ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત’ (૧૯૬૧)/ ‘ધ સિલિંગ ઇન ધ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત’ (૧૯૬૩)/, ‘એમ્બ્રોયડરી એન્ડ બીડ વર્ક્સ ઓફ કચ્છ એન્ડ સૌરાષ્ટ્ર’ (૧૯૬૪)/ ‘ધ મૈત્રક એન્ડ ધ સૈન્ધવ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત’ (૧૯૬૯)/ ‘ધ રિડલ ઓફ ધ ટેમ્પલ ઓફ સોમનાથ’ (૧૯૭૪). ‘એન્સાયક્લોપિડિયા ઓફ ઇન્ડિયન ટેમ્પલ, આર્ચિટેક્ચર’ (૧૯૮૩). આ અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં ‘કોનોલોજી’ ઢાંકીનું સ્વતંત્ર પુસ્તક છે, જ્યારે બાકીના ગ્રંથોમાં ઢાંકી સહલેખક યા સહસંપાદક છે. ટાઇટલ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ઢાંકીનું મુખ્ય કામ મંદિરસ્થાપત્ય અને મંદિરોની કલાશૈલી પરત્વે છે.

ઢાંકીનાં ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં ‘તીર્થાધિરાજ શ્રીશત્રુંજય’ (૧૯૭૫), ‘મહાતીર્થ ઉજ્જયન્તગિરિ’ (૧૯૮૭), ‘સપ્તક’ (૧૯૮૭), ‘નિર્ગથ – ઐતિહાસિક લેખ-સમુચ્ચય’ (ખંડ-૨, ૨૦૦૨), ‘શનિમેખલા’ (૨૦૦૫) અને ‘તામ્રશાસન’ (૨૦૧૧) – એમ કુલ છ પ્રકાશનો છે. આ બધાં પ્રકાશનો ઢાંકીનાં સ્વતંત્ર સર્જનો છે અને છેલ્લાં બે ‘શનિમેખલા’ તથા ‘તામ્રશાસન’ – લલિતનિબંધ તથા ટૂંકીવાર્તાનાં સાહિત્યિક પ્રદાનો છે.

શેઠશ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીએ ગુજરાતી ભાષામાં જૈન સાહિત્યનાં જે સર્વોપયોગી પ્રકાશનો આપ્યાં, તેમાં ઢાંકી દ્વારા ‘શત્રુંજય’ અને ‘ગિરનાર’ પર્વત સંબંધી બે સત્ત્વશીલ લઘુપ્રકાશનો છે. ‘સપ્તક’ ઢાંકીનું શાસ્ત્રીય સંગીતની ચર્ચા કરતું પુસ્તક છે, જ્યારે ‘નિર્ગથ ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય’ને ભાયાણીસાહેબ ‘જૈન સાહિત્યિક ઇતિહાસની સંશુદ્ધિ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘મીનળદેવી’ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં અતિખ્યાત સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતાનું મૂળ નામ ‘મૈળલદેવી’ હતું – એમ

ઢાંકી કર્ણાટકના શિલાલેખના આધારે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. ‘જીર્ણદુર્ગ’ ઉપરથી ‘જૂનાગઢ’ નહિ, પણ ‘જૂનાગઢ’નું સંસ્કારેલું રૂપ ‘જીર્ણદુર્ગ’ છે એની સાધાર ચર્ચા પણ અહીં છે.

ઢાંકીનાં છેલ્લાં બે પ્રકાશનો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રકાશિત લેખસંગ્રહ ‘શનિમેખલા’ (૨૦૦૫) અને ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘તામ્રશાસન’ (૨૦૧૧) ઢાંકીની લેખનસૃષ્ટિમાં અલગ તરી આવતા તથા સાહિત્યની નજરે અનેક રીતે ઉલ્લેખનીય તેમજ ઢાંકીની ભીતરી સર્જકતાને સુપેરે અભિવ્યક્ત કરતા સર્જનાત્મક ગદ્યના ઉત્તમ નમૂના છે.

‘ઓર્કિડ’ જે એક અતિ નાજુક અને અતિ સંવેદનશીલ ફૂલ છે. આ ફૂલને શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં માતાજીએ ‘દિવ્યસ્પર્શ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. ઢાંકી એના ‘સખ્ય’નો જે અંગત અનુભવ ‘શનિમેખલા’માં આલેખે છે તે આપણી ભાષાનો એક અદ્ભુત લેખ છે. પરિષદે પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી ‘શનિમેખલા’ ‘પરબ’ (નરોત્તમ પલાણ) ‘પ્રત્યક્ષ’ (યજ્ઞેશ દવે) ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ (હેમંત દવે) અને ‘નિબંધ’ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) આદિમાં સતત ચર્ચણા પામતો રહેલો ઢાંકીનો લેખસંગ્રહ છે.

‘તામ્રશાસન’ જે મૂળમાં ‘શનિમેખલા’માં મુકાયેલી ઢાંકીની પ્રથમ ટૂંકીવાર્તા છે તે ઢાંકીનું અવિસ્મરણીય સર્જન છે. વાસ્તવ અને કલ્પનાના તાણાવાણામાં વણાયેલું ‘તામ્રશાસન’નું જમા પાસું અદ્યાપિ સર્જનાત્મક સાહિત્યના પોતમાં ખપમાં નહિ લેવાયલું મંદિરસ્થાપત્યનું ઉપકરણ છે. સર્વ કલાઓના સંભારથી સર્જાયેલી ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રથમ ટૂંકીવાર્તા છે.

આ પ્રથમ વાર્તાથી જ ઢાંકીને એટલી સફળતા મળી કે આ પ્રકારની અન્ય વાર્તાઓ લખવા તેઓ પ્રેરાયા અને ‘પ્રતિમા તસ્કરી’ જેવી મંદિરમૂર્તિ સાથે જ સંકળાયેલી બીજી વાર્તાઓ લખીને તેમણે ૨૦૧૧માં ‘તામ્રશાસન’ નામનો સ્વતંત્ર વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો. ઢાંકીનું આ છેલ્લું સર્જન ગુજરાતી ભાષાને એમની અણમોલ ભેટ છે.

મંદિર, મૂર્તિ, સંગીત, સાહિત્ય ઉપરાંત ઉદ્યાનવિદ્યા અને રત્નવિદ્યા વિશે પણ ઢાંકીએ લખેલું છે. મૂળમાં ફેરુ ઠક્કર નામના જૈન વિદ્વાને ‘રત્નપરીક્ષાદિ’ ગ્રંથો લખેલા, જેનું સંપાદન કરીને ૧૯૬૧માં જિનવિજયજી અને અગરચંદ નાહટાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ પરંપરામાં ઢાંકીએ પોતાના ભૂસ્તરશાસ્ત્રના અભ્યાસની મદદથી ‘રત્નવિદ્યા’ નામક એક વ્યવસ્થિત પ્રકાશન વિચારેલું, જોકે અદ્યાપિ એનું પ્રકાશન થયાનું મારી જાણમાં નથી. ઢાંકીનાં આવાં જરા હટકે પ્રકાશનો સત્વરે થવાં ઘટે.

દેશવિદેશની અનેક સંસ્થાઓ તરફથી ઢાંકીને સન્માન પ્રાપ્ત થયેલાં છે, જેમાં ‘શનિમેખલા’ને ૨૦૦૬નું ‘ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક’, ૧૯૯૯માં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય સુવર્ણચંદ્રક અને ૨૦૧૦માં ભારત સરકાર તરફથી ‘પદ્મવિભૂષણ’ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. ઢાંકીને ૨૦૧૦નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ થયો છે. ‘ભારતીય દેવાલયના વિશ્વકર્મા’ તરીકે અમુક લેખકો ઓળખાવે છે, તે ભૂલભરેલું છે. ઢાંકી ‘ભારતીય દેવાલય સંદર્ભી સાહિત્યના વિશ્વકર્મા’ છે. ઢાંકીનું પ્રદાન અનેકવિધ, વિચ્છસિયુક્ત અરૂઢ ભાષાશૈલીમાં અને શિષ્ટજનો માટે અતિરસાવહ છે.

આવા એક સાવ મૌલિક માણસે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી છે તેની વેદના લાંબા સમય સુધી રહેશે.

નાટ્યપ્રયોગ પરિચય

‘અર્ધ સત્ય’ વિશે – ઉત્પલ ભાયાણી

કોલેજમાં જતી અને ક્લાસમાં ભણતી જુવાનજોધ દીકરી સાંજે પાછી ન આવે ત્યારે અનેક શંકા-કુશંકાઓથી ઘરનું વાતાવરણ કેટલું ભારે થઈ જાય? એમાં ય વિધવા પણ નહીં અને ત્યક્તા પણ નહિ એવી કુસુમ સોલંકી કે જેનો પતિ વરસો પહેલાં ઘર છોડી ગયો છે અને હવે જે વૃદ્ધ સસરા અને ખોવાઈ ગયેલી એકની એક દીકરી સાથે, ટિફિનો બનાવીને ગુજરાન ચલાવતી હોય એની હાલત સાવ કફોડી થઈ જાય. ભૂલેશ્વરના માળામાંથી નાલાસોપારાની ચાલીમાં હજી હમણાં જ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું હોય ત્યારે દીકરીની શોધમાં રેલવેસ્ટેશનથી પોલીસસ્ટેશનના ધક્કાઓ ખાધા સિવાય કોઈ છુટકો ન મળે.

અવની સર્જન, અમી ત્રિવેદી – ચેતન ગાંધી નિર્મિત, ચિત્રક શાહ – કિરણ માલવણકર પ્રસ્તુત, ‘થોડુંક લૌજિક, થોડુંક મૌજિક’ કે હમણાં તાજગીસભર લેખનની સાથોસાથ અભિનયથી પણ ખૂબ આવકાર પામેલ સ્નેહા દેસાઈ લિખિત અને કમલેશ મોતા દિગ્દર્શિત ‘અર્ધ સત્ય’માં આવી જ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. છેલ-પરેશની સંનિવેશ રચના અને કમલેશ મોતાના પ્રકાશઆયોજનમાં કુસુમ સોલંકીની ચાલીમાં આવેલી ઓરડીની સાથોસાથ પોલીસસ્ટેશન પણ બતાવવાનું છે. ઘરથી આખા રંગમંચને ભરી દેવાને બદલે એની સંકડાશની પણ અનુભૂતિ થતી રહે કદાચ એવી દષ્ટિથી રંગમંચની વચ્ચેના ભાગ પૂરતી સીમિત જગ્યામાં પલંગથી ભરાઈ જાય એવા મુખ્ય ઓરડાની સાથોસાથ વાસણો તથા અન્ય ઘરવખરીથી ભરેલું રસોડું અને મોરીમાં જવાનું બારણું અહીં સૂઝપૂર્વક ગોઠવાયાં છે. દિગ્દર્શનની સૂઝ અને સંનિવેશનો કસબ બંને અહીં જોવા મળે છે. એના પ્રમાણમાં પોલીસચોકી સામસામે બેસતા બે ઇન્સ્પેક્ટરો વચ્ચેના અવકાશને કારણે મોટી દેખાય છે. અલબત્ત, એનું વાતાવરણ વાસ્તવિક લાગે એની પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી છે, પરંતુ આ બંને વ્યવસ્થા કરવાથી પાત્રોની અવરજવર તેમજ એક દૃશ્ય પૂરતી ડેન્ટિસ્ટની મુલાકાત ગમે ત્યાંથી આવી અને જઈ શકાય એટલી કામચલાઉ બની રહે છે.

અર્ધ સત્ય

અમી ત્રિવેદી, સમીર ખખ્ખર, રાજેશ સોલંકી અને શારવી મોતા

દીકરીનો પત્તો ન મળે એટલે સ્વાભાવિક છે કે અપહરણ, બળાત્કાર કે હત્યા સુધીની બધી શક્યતાઓ ઊભી થઈ જાય. પણ ‘અર્ધ સત્ય’ના પૂર્વાર્ધમાં તો આમાંનું કશું નિશ્ચિતરૂપે કહી ન શકાય એવા ભેદી સંજોગો

ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. ઇન્સ્પેક્ટર દિગંબર આચાર્ય ગમે તે રીતે કુસુમની દીકરી હેતલની ભાળ મેળવવા માટે પૂરા પ્રયાસો કરે છે. પણ મરાઠી લાગતા બીજા ઇન્સ્પેક્ટર દેસાઈની વર્તણૂક શંકાસ્પદ છે. ખોવાયેલી હેતલનો કેસ એમ. એમ. આર.-૨૮ બને એટલી ઝડપથી બંધ કરી દેવાની એને ઉતાવળ છે. રહસ્ય અહીંયાં અટકતું નથી. એ પછીનો વળાંક તદ્દન અણધાર્યો છે.

હેતલની ભાળ મળી ગઈ છે એવું જાહેર થાય છે. પોલીસસ્ટેશને દોડેલા દાદા અને મદદરૂપ પાડોશી એને ઓળખી પણ કાઢે છે. પરંતુ એની મા એટલે કુસુમ સોલંકી દેખાવમાં સરખી અને પ્રાથમિક વિગતો જાણતી છોકરીને પોતાની દીકરી માનવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. પોલીસના કોઈ ષડ્યંત્રના ભાગ રૂપે એક છોકરીને પોતાની દીકરી તરીકે લાવવામાં આવી છે એવી દઢપણે માનતી કુસુમ જે કેસ પોલીસ બંધ કરવા માગે છે એને ચાલુ રાખવા પુરાવાઓ ભેગા કરવાની કમર કસે છે. રહસ્ય નાટકની ખૂબી હેતલ બનાવટી છે કે નહિ એ સ્થાપિત કરવામાં અને શા માટે આ પોલીસે કાવતરું ઘડ્યું એના કારણોમાં છે.

ભજવાતું કે કહેવાતું બધું માની લેવાય કે ગળે ઊતરી જાય એવું એનું સંવિધાન નથી. કુસુમના પાત્રનો ઉચાટ અને આકોશ નાટ્યાત્મક બનાવવા નાનાંમોટાં સમાધાનો થયાં છે. પણ એકંદરે રહસ્ય નાટક તરીકે એ નભી જાય એવું છે. પ્રેક્ષકોની જિજ્ઞાસા અને ઉત્તેજના સતત ટકી રહે એવી રીતે વળાંકો આવતા જાય એની તકેદારી લેખન અને દિગ્દર્શનમાં રાખવામાં આવી છે.

કુસુમ સોલંકીની મુખ્ય ભૂમિકા અમી ત્રિવેદી ભજવે છે. અગાઉ પણ ગાંડીધેલી જસુ તરીકે ‘દેવના દીધેલ’ જેવા નાટકોમાં નીચલા મધ્યમવર્ગની ગૃહિણીનું પાત્ર એણે સફળતાથી ભજવ્યું હતું અને અહીં પણ માતા અને ઘર ચલાવવાની આર્થિક જવાબદારી પણ જેના પર છે એવી સ્ત્રીને માથે આવી પડેલી ભયંકર આપત્તિ અને પોલીસતંત્ર સામેના મુકાબલામાં એનો અભિનય અસરકારક રહ્યો છે. પણ સામાન્ય રીતે અમી સંપન્ન વર્ગનાં પાત્રોમાં એના દેખાવ અને અભિનયથી પ્રેક્ષકોને વધુ પરિચિત છે. એક જમાનાની લોકપ્રિય ટી.વી. સીરિયલ ‘નુક્કડ’માં ખોપડીની ભૂમિકાથી જાણીતા સમીર ખખ્ખર સસરાની શારીરિક અને માનસિક દષ્ટિએ લાચારી, ઘોઘરા અવાજ અને અભિનયમાં બરાબર વ્યક્ત કરે છે. રાજ વઝીર અને ઉમેશ જંગમ અનુક્રમે નિષ્ઠાવાન અને સપડાઈ ગયેલા ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે સામસામેના પાત્રમાં જરૂરી વિરોધાભાસ ઊભો કરી શકે છે. એવું જ બે હવાલદારોની ભૂમિકામાં ઓમકાર અને પ્રમીતના અભિનયમાં કહેવાનું રહે છે. રાજેશ સોલંકી ભલા પાડોશી તરીકે વાતાવરણ હળવું કરવાના યથાશક્તિ પ્રયાસ કરે છે. શારવી મોતાનો હેતલના અસલી અને નકલી બંને રૂપમાં પાત્રોચિત અભિનય છે. જય ભટ્ટ એક એક દૃશ્યની ડૉક્ટર અને શિક્ષક બંને ભૂમિકાઓમાં અભિનયથી પણ સહાયક બની રહે છે.

૬-૩-૨૦૧૬

કવિતા

ચાર કાવ્યો – વિપાશા

૧

નોંધ :

દવા વગર નસો હવે આખું જીવન મને ગળાખૂંપ નકારાત્મક લાગણીઓના વહેણમાં
માથાડૂબ ધોધમાં ગોંધી મૂકવાની છે. એ ખબર પડી તો આ લખ્યું.

ખાલી જીવન
ખાલી હું
ચલ જીવી નાખીએ
ખાલી અમથું

૨

નોંધ :

અનહદ અપમાનોએ આ લખાવ્યું

પગો નીચે
કચડા
હાથો વડે
ચૂંથા
પછી મળી જા
અંધારામાં

૩

નોંધ :

છેલ્લા પડાવે નસો મગજની બુદ્ધિ જોડે સંકળાયેલ નસોને છંછેડવા માંડી. ક્યારેક ખૂબ બુદ્ધિશાળી થઈ ને અમુક ક્ષણો પછી પાછી બુદ્ધિની બામ. બુદ્ધિ ખીલે ત્યારે ખરી વાત મેળે જ વિચારતી થઈ જાઉં! એવી એકાદ ક્ષણે મને લોકોના અજબ વર્તન પાછળનાં કારણો સ્વીકારવાની બુદ્ધિ સૂઝી! તો આ લખ્યું.

લોકો મારે મને
પોતાની હથેળી છોલી
લોકો કોરે મગજ મારું
પોતાનું મગજ ફેડી
લોકો ફાડે મને
પોતાને હડકાયેલ
કૂતરાઓમાં પલટી
લોકો રાહ જુએ અલોપ થવાની

૪

નોંધ :

એવે ખૂણે આવી જ્યાં બધા આઘે ઊભા રહી ગયા. નસો હવે મગજના દુઃખી રાખવાના ભાગોને છંછેડવા લાગી, અને તેવામાં જ મને સમજ પડી કે વિથડોઅલને કારણે આખું જીવન મને એક ઉપરછલ્લો છુટક છુટક એવો વહાલનો પડછાયો જ મળવાનો છે. તો આ લખ્યું...

જીવન સરકી ગયું
બહાર નસો વડે.
બાજુમાં ચાલે છે
અજાણ બની
હું ઘસડીશ મને
નસો ઘસડશે ત્યાં
સુધી,
હંફાવીશ
એ નગ્ન જીવનને

પરિચય

ઑલ્વિન ટોફલર – આ યુગનો ભવિષ્યવેત્તા – રમેશ બા. શાહ

આપણી સાદી સમજ કહેશે, કે ભવિષ્યવેત્તા એટલે લાંબુ ટીપણું લઈ, એમાં માથું ખૂંપાડી સામે બેઠેલાં ઊંચા-નીચા થયા કરે તેની કાળજી રાખતો જોષી. આ છબિ છે ભારત દેશ પ્રજાસત્તાક બન્યો તે પહેલાંની. પ્રજાસત્તાક બન્યા પછી ભારત દેશની ‘કાયાપલટ’ કરવા દેશનેતાઓએ હામ ભીડી. ઉદ્યોગથી દેશ ઊંચે આવશે એવું સાદું ગણિત માંડ્યું. આમાં દેશની પ્રગતિ નજરોનજર દેખાતી! પોલ્યુશન જેવો શબ્દ તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. દસ રૂપિયે એક ગ્રામ સોનું મળતું હતું. (આજે એક ગ્રામના રૂપિયા ૩,૦૦૦ થાય!) ૧૯૫૦માં અમારા શિક્ષકનો પગાર મહિને પચાસ રૂપિયા હતો. બપોરે તેઓ અઘરા દાખલા શીખવવા અમને પોતાના ઘરે બોલાવતા ત્યારે ઘણી વાર તેમને રૅઝર વિના, ફક્ત બ્લેડથી દાઢી કરતાં અમે જોયા છે. આમાં કશું અજુકતું ન હતું. આ જ સંતોષભર્યું જીવન હતું. વનમાનવે અગ્નિ અને પૈડાની શોધ કરી પછી હજારો વર્ષ સુધી નાનીનાની પ્રગતિ કરીને માનવ સુખ-ચેનથી જીવી રહ્યો હતો. નીતિ-અનીતિનાં ધોરણ હતાં. સ્વર્ગ-નર્કનું શાસન હતું. દેશમાં ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં ભણેલાં-ગણેલાનું આવું સરળ જીવન હતું. વિશાળ ભારતમાં અબુધ અને અભણ લોકોની બહુમતી હતી.

આ વર્ષોમાં તાજો ગ્રેડ્યુએટ થયેલો એક યુવક ‘સંજય’ દષ્ટિ પામેલો, પોતાના દેશ અમેરિકાની તેમ જ દુનિયાના દેશોની ગતિવિધિ માપી રહ્યો હતો. પ્રગતિ અને ગતિનો તાલ-મેલ માપી રહ્યો હતો. દૂરના ભવિષ્યની ચકાચોંધ રોશનીથી અકળાઈ રહ્યો હતો. તે હતો ઑલ્વિન ટોફલર. ત્રણ પુસ્તકોમાં દુનિયા આખીના ભાવિના ટીપણાં ચીતરી, ૮૭ વર્ષની પ્રૌઢ વયે ગઈ ૨૭ જૂનની રાત્રીએ ભરઊંઘમાં શાંતિથી આ ‘ફાની’ દુનિયા છોડી ગયો!

૧૯૭૦માં ‘ક્યુચર શોક’ નામના પુસ્તકમાં ઑલ્વિન ટોફલરે તેની મથામણ સમાવી. ભવિષ્ય કેવું બિહામણું બનશે તેની આગાહી તે આ પુસ્તક! ટીપણું જોનાર જોષી એકાદ વ્યક્તિનું ભાવિ ભાખી શકે; આ તો દુનિયા આખીનું ભાવિ તોલનાર ફ્યુચરોલોજિસ્ટ – ભવિષ્યવેત્તા હતો. કોઈએ હાથ લગાવવાની હિંમત પણ ન કરી હોય તેવા વિષયો – ધર્મ, કુટુંબ, રાષ્ટ્રિયતા, વ્યાપાર-ધંધા જેવા વિષયો લઈને ધૂંધળું ભાવિ ભાખ્યું છે. ટોફલરની દીકરી ન્યુયોર્કમાં ખરીદી કરવા જે શોપમાં જતી તે વિસ્તારમાંથી એ શોપ ક્યાંય ગાયબ થઈ ગઈ હતી! જાણે બધું જલદી જલદી બદલાવા લાગ્યું હતું. વર્ષોથી

જે સંસ્થાઓ સાથે લગાવ હતો તે સંસ્થાની જગાએ મોલ બની ગયો હતો! હજારો ચીજવસ્તુઓ 'થ્રો અવે' કક્ષામાં આવી ગઈ હતી! 'વાપરો અને ફેંકો' આ નવા યુગનો 'સ્લોગન' છે. આ ફેંકોમાં વચસ્ક મા-બાપ અને વડીલો પણ ગણાઈ ગયાં! કુટુંબો સાવ નાનાં નગણ્ય બની ગયાં. અને બાળકોને 'તમે મારા દેવનાં દીધેલ છો, આવ્યા ત્યારે અમ્મર થઈને રહો' એવું ગાનારી માતા પણ ક્યાં? ટોફલરની ધારણા મુજબ એક-વ્યક્તિ-'કુટુંબ' પણ જોવા મળવાનાં છે! સ્વર્ગ-નર્કના વિચાર હવે ક્ષુલ્લક બની ગયા છે!

એલ્વિન ટોફલર 'સંજય' દષ્ટિથી આ બધું જોઈ પરેશાન થતો. દુનિયાભરના અનેક ધૃતરાષ્ટ્રો સામે તેણે 'ફ્યુચર શોક', 'ધ થર્ડ વેવ', 'પાવર શિફ્ટ' વગેરે અનેક પુસ્તકો લખી ચેતવ્યા છે.

'ભણીને ભૂલે અને ભૂલીને પોતાની રીતે ભણે તેવો યુવક નવી સદીમાં હોવો જોઈશે' કારણ છે, ઇન્ટરનેટની અપાર સુવિધામાંથી જોઈતું-ન જોઈતું તારવવામાં શક્તિ વેડફાશે. કાલની ટેકનોલોજી આવતીકાલે એબ્સર્ડ બની જવાની છે. જેનેટિક એન્જિનિયરીંગ અને 'ક્લોન' ટેકનોલોજી કુટુંબજીવન અને જનજીવન ખોરવી નાખશે. 'ધ થર્ડ વેવ'માં લખે છે : આપણા જીવનમાં નવી સંસ્કૃતિ પાંગરે છે તેને નેસ્તનાબૂદ કરવાની 'ધૃતરાષ્ટ્રો'ની નેમ છે! આ નવી સંસ્કૃતિ છે - કામ કરવાની, પ્રેમ કરવાની, જીવવાની, સાધનસંપત્તિના ઉપભોગની, રાજકીય ખટપટોની અને ખાસ તો આંતરિક જાગૃતિની.

ટોફલરની આગાહી સાંભળી દુનિયાભરના રાજકીય માંધાતાઓ તથા દેશ-દેશમાં ધંધાની જાળ ફેલાવનારાઓ થથરી ગયા છે! હવે બસ, શાહમૃગવૃત્તિનાં આપણે બધાં 'કાલ કોણે દીઠી છે' ગાઈને આજનો લહાવો લઈ શકીએ એટલે (ગંદી) ગંગા નાહ્યાં.

કુમાર, ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬

લેખક-સંપર્ક

પલ્લવી મિસ્ત્રી	hasyapallav@hotmail.com
પરેશ નાયક	naikparesh@gmail.com
રમણ સોની	ramansoni46@gmail.com
જયંત મેઘાણી	jayantmeghani@gmail.com
જયદેવ શુક્લ	jaydevshukla25@gmail.com
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	chandratopiwala@gmail.com
નરોત્તમ પલાશ	neelpalan@gmail.com
ઉત્પલ ભાયાણી	bhayani@bom5.vsnl.net.in
વિપાશા	mehtavipasha1@gmail.com
રમેશ બા. શાહ	shahrameshb@gmail.com

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks)નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્ર પુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર - જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર - રાવજી પટેલ

અમૃતા - રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે - સુરેશ જોશી

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ - ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ - નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ - કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા - પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું - ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું - મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી - ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ - નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી - કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? - લિયો ટોલ્સ્ટોય

હિંદ સ્વરાજ - મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ - પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત - નર્મદ

બારી બહાર - પ્રહલાદ પારેખ

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

લેખક-પરિચય - મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

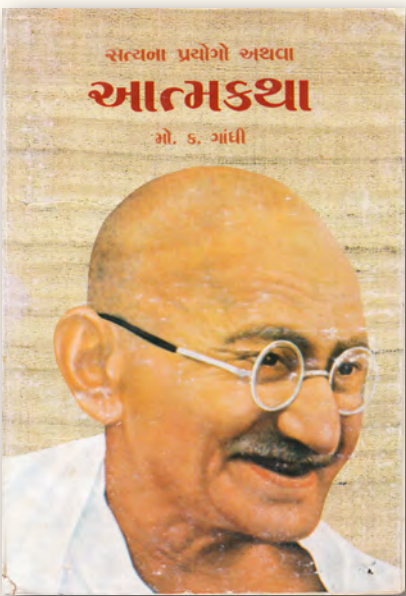
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (૨, ઓક્ટોબર ૧૮૬૯ – ૩૦, જાન્યુઆરી ૧૯૪૮) આમ તો સતત લખતા રહેલા પત્રકાર-લેખક ગણાય. ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’, ‘નવજીવન’, ‘યંગઇન્ડિયા’, ‘હરિજનબંધુ’, વગેરે દ્વારા એમણે પોતાના વિચારો અને પોતાનો જીવનસંદેશ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓમાં આખી દુનિયાને પહોંચાડ્યાં. પોતાને લાઘેલા સત્યને એ કઠોર પ્રયોગો દ્વારા ચકાસતા ગયા એનું આલેખન એમનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં પણ મળશે. એમનો નક્કર અવાજ સરળ પણ અસરકારક અને કદીક માર્મિક ગદ્યમાં ઊતર્યો છે એથી ગાંધીજીનાં એવાં લખાણો સાહિત્યનો મોભો પણ પામ્યાં છે. એમનાં કેટકેટલાં પુસ્તકોમાંથી ‘હિંદસ્વરાજ(૧૯૦૮),’ ‘સત્યના પ્રયોગો(૧૯૨૭),’ ‘મંગલ પ્રભાત(૧૯૩૦),’ ‘કેળવણીનો કોયડો(૧૯૩૮),’ વગેરેને જુદાં તારવીશકાય.

ગાંધીજીનું જીવન અને કાર્ય એટલાં બધાં જાણીતાં છે કે એ વિશે લખવું અનાવશ્યક છે.

કૃતિ-પરિચય - સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા(૧૯૨૭)

આ પુસ્તકનાં આવાં બે શીર્ષકોમાં ગાંધીજીને મન તો પહેલું જ વધુ મહત્ત્વનું હતું. પ્રસ્તાવનામાં એમણે લખ્યું છે કે ‘મારે તો આત્મકથાને બહાને સત્યના મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે તેની કથા લખવી છે.’ આ કથામાં ઇ. ૧૯૨૦ સુધીનું ગાંધીજીનું જીવન આલેખન પામ્યું છે. જીવનમાં જે જે બન્યું ને જે જે લાગણી-વિચાર મનમાં જનમ્યાં તે બધું એમણે સત્યના દીવા સામે ધરી દીધું છે એટલે કોઈએ આ આત્મકથાને ‘નિર્દય આત્મનિરીક્ષણનો નમૂનો’ કહીને ઓળખાવી છે. સાદી સરળ ને અસરકારક બનતી ભાષા, નિખાલસ, પારદર્શક, સ્પષ્ટ નિરૂપણ આ કથાનું સત્ત્વ અને સૌંદર્ય બન્ને છે. ગુજરાતીની જ નહીં, દુનિયાભરની ઉત્તમ આત્મકથાઓમાં એનું ઊજળું સ્થાન છે.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.